

Een kwestie van identiteit

Evaluatie training Identiteit & Weerbaarheid voor moslima's

A.G. Advies

Drs. Amy-Jane Gielen

28 januari 2009

© 2009, A.G. Advies/Amy-Jane Gielen

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie of welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

A.G. Advies
Drs. Amy-Jane Gielen
www.agadvies.com
info@agadvies.com

Redactie: Michelle Bot, Amstelveen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Samenvatting	5
1 Inleiding.....	8
1.1 Aanleiding	8
1.2 Doelstellingen.....	8
1.3 Onderzoeksopzet	9
1.3.1 <i>Activiteiten en mechanismen van de training</i>	9
1.3.2 <i>Hypotheses t.a.v. effect en verband</i>	10
1.3.3 <i>Neveneffecten</i>	12
1.3.4 <i>Indicatoren voor effectmeting</i>	12
1.4 Onderzoeksmethoden	13
1.4.1 <i>Documentanalyse</i>	13
1.4.2 <i>Life story interviews</i>	14
1.4.3 <i>Participerende observatie</i>	14
1.4.4 <i>Diepte-interviews</i>	15
1.5 Leeswijzer	15
2 Doelgroepbeschrijving	16
2.1 Inleiding	16
2.2 Gezinssituatie	16
2.3 De verdieping in de ‘ware’ islam	17
2.4 Fricctie en worsteling	19
2.5 Een solide of diffuse identiteit	20
2.6 Situatie voor aanvang van de pilot	23
3 Turning Point.....	24
3.1 Thema’s	24
3.1.1 <i>Gedragscode</i>	24
3.1.2 <i>Zelfbeeld & Imago</i>	25
3.1.3 <i>Kernkwaliteiten en valkuilen</i>	25
3.1.4 <i>Je waarden als kompas</i>	25
3.1.5 <i>Peeractiviteit</i>	27
3.2 Reflectie van de trainsters op Turning Point	28
3.3 Reflectie van de meiden zelf op Turning Point	29
3.4 Conclusie	31
4 Morele oordeelsvorming, moderniteit en religiositeit.....	32
4.1 Inleiding	32
4.1.1 <i>Werkgroep</i>	32
4.2 Morele oordeelsvorming	33

4.2.1	<i>Toepassing</i>	33
4.3	Moderniteit	34
4.4	Religieuze dilemma's	35
4.4.1	<i>Vorbereiding gesprek met mannelijke islamdeskundige</i>	36
4.4.2	<i>In gesprek met de islamdeskundige</i>	38
4.4.3	<i>Effect van de opdracht</i>	39
4.5	Reflectie op het proces	39
4.6	Conclusie	40
5	Conflicthantering	42
5.1	Competenties vanuit de opvoeding	42
5.2	Conflictstijlen	43
5.3	Conclusie en reflectie	44
6	Conclusie	45
6.1	Effectiviteit	45
6.1.1	<i>Verandering in attitudes</i>	47
6.1.2	<i>Verandering in gedrag</i>	48
6.1.3	<i>Verandering in context</i>	48
6.2	Aanbevelingen.....	50
6.3	Lessen om mee te nemen	50
6.3.1	<i>Bestaande instituties falen in overdracht van competenties en vaardigheden.</i> 50	
6.3.2	<i>De psychische en somatische klachten zijn enorm</i>	51
6.3.3	<i>Ouders missen opvoedingscompetenties</i>	51

Voorwoord

Voor u ligt het eindrapport van de evaluatie van de pilot Identiteit & Weerbaarheid. Deze evaluatie is door A.G. Advies uitgevoerd in opdracht van de Informatie Huishouding en Radicalisering (IHH) van de Gemeente Amsterdam en Stadsdeel Slotervaart. Deze evaluatie is gedurende januari 2008 t/m mei 2008 uitgevoerd, waarna A.G. Advies in juni 2008 een evaluatie heeft opgeleverd voor intern gebruik van de opdrachtgevers. Dit eindrapport is de publieksversie die recentelijk op verzoek van beide opdrachtgevers is gemaakt.

Deze pilot is vanaf september 2007 t/m mei 2008 uitgevoerd door de Stichting Interculturele Participatie en Integratie (SIPI) en aan een groep moslimmeiden gegeven. De training die de meiden kregen, had niet ten doel de religieuze beleving van deze meiden te veranderen, maar hun (volledige) identiteitsontwikkeling te bevorderen. De training had als doelstelling om deze groep meiden competenties en vaardigheden bij te brengen, ze uit hun (mogelijke) isolement te trekken en weer actief mee te laten doen in de Nederlandse maatschappij en tot slot om ze weerbaarder te maken tegen radicale personen en gedachten.

Naar het oordeel van A.G. Advies is de informatie die deze evaluatie heeft opgeleverd uniek. Tot op heden is er geen wetenschappelijk onderzoek dat de individuele en groepsprocessen van deze - veelal onbereikbare - doelgroep in kaart heeft gebracht. De lezer moet dit rapport daarom niet alleen zien als verslaglegging van een effectmeting, maar vooral een bron van informatie over een doelgroep die tot op heden grotendeels onbekend en ongekend is gebleven.

Daarbij dient de lezer wel in acht nemen dat 'de' moslima niet bestaat. De groep meiden waarover dit rapport is geschreven, wordt gekenmerkt door diversiteit in leeftijd, opleiding, participatiegraad en mate van religiositeit. Niettemin is in dit rapport getracht een algemeen beeld te schetsen over deze doelgroep. Een doelgroep, zo blijkt, die het nogal eens moeilijk heeft. Ze worstelen niet met twee culturen, maar met drie: de religieuze cultuur (de islam), de Marokkaanse cultuur (de tradities van hun ouders) en de Nederlandse cultuur. Ik zou u graag op het hart willen drukken dit rapport vanuit dat perspectief te lezen en daarbij rekening te houden met nuances (sommige meiden, enkele meiden etc.) die in het rapport zijn aangebracht.

A.G. Advies wil in de eerste plaats de meiden bedanken, omdat ze zich hebben opengesteld voor de evaluatie. Het is niet niks om door een onderzoeker te worden geobserveerd tijdens een training waarin je persoonlijke ontwikkeling centraal staat. Daarnaast wil A.G. Advies ook de trainsters van SIPI bedanken voor de grote medewerking die ze hebben verleend aan de evaluatie. Tot slot wil A.G. Advies de opdrachtgevers hartelijk danken voor de belangrijke rol die zij op de achtergrond hebben gespeeld bij de totstandkoming van dit onderzoek.

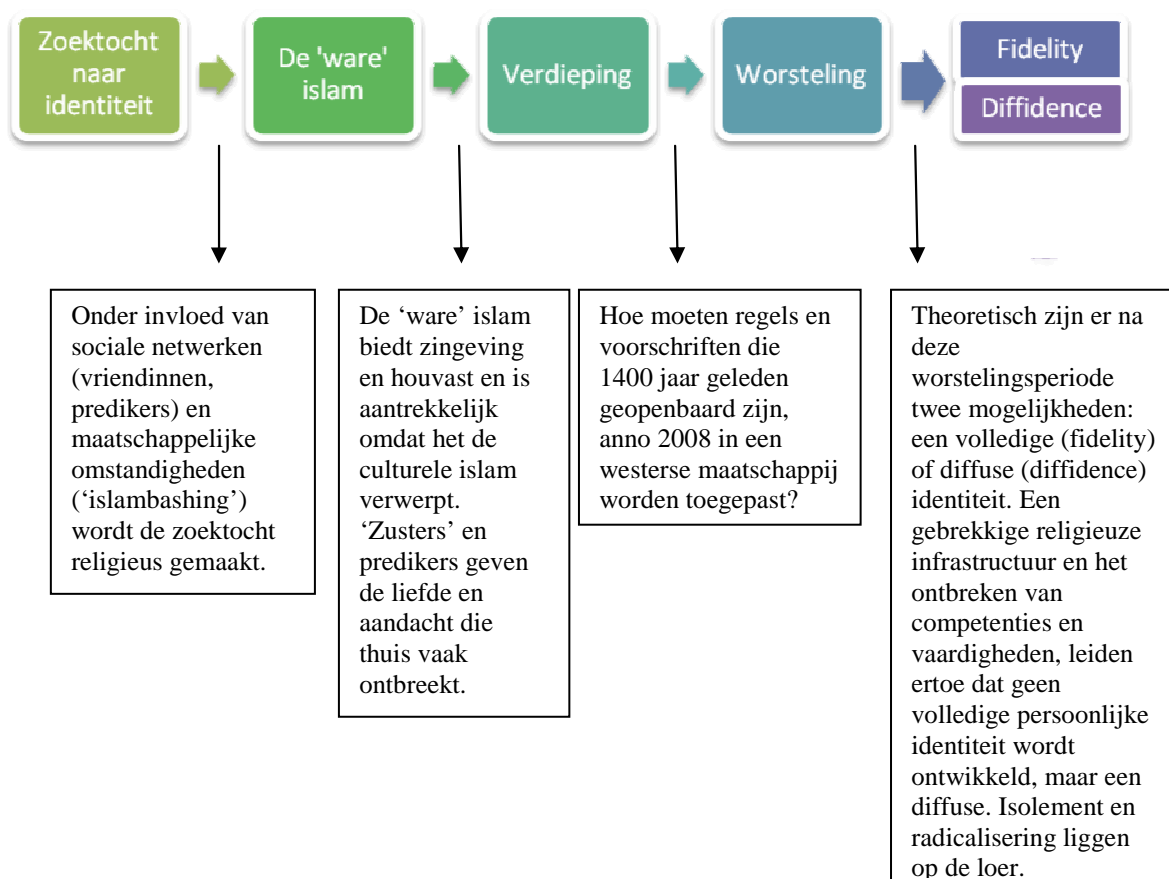
Drs. Amy-Jane Gielen
A.G. Advies

Samenvatting

Van september 2007 t/m mei 2008 hebben achttien moslima's in de leeftijdscategorie van 17-33 jaar, een training Identiteit & Weerbaarheid aangeboden gekregen. De meiden varieerden in mate van religiositeit: van orthodox tot liberaal. Het betrof meiden die tijdens hun zoektocht naar identiteit - onder invloed van individuele, sociale en religieuze factoren – regelmatig worstelden met hun ontwikkelingsproces in de Nederlandse maatschappij en in die worsteling nogal eens alleen staan. Die worsteling en het gebrek aan mensen die daarin een ondersteunende rol zouden kunnen spelen, hadden voor sommige meiden tot isolement geleid of zouden daar toe kunnen leiden. Omdat een aantal van deze meiden zich grotendeels afzijdig hielden van allerlei kerninstituties (gezin, moskee, buurthuis en school), waren ze veelal onbereikbaar voor eerstelijns werkers. Die bereikbaarheid was echter wel noodzakelijk, omdat ze wegens allerlei persoonlijke problemen en een gebrek aan competenties en vaardigheden (zoals kritisch zijn, kunnen reflecteren, vragen stellen) vatbaar zijn voor radicale gedachten en personen.

Voorafgaand aan de effectmeting heeft A.G. Advies een doelgroepbeschrijving gemaakt (hoofdstuk 2) met behulp van interviews met de meiden waarin ze op hun identiteit(sontwikkeling) zijn bevraagd, de zogenaamde 'life story interviews'. De resultaten zijn weergegeven in het onderstaande schema.

Figuur 1: De zoektocht naar identiteit van (Marokkaanse) moslima's

Met hulp van de informele leidster¹ die religieuze lezingen gaf aan deze groep meiden, is het toch gelukt om deze groep moslima's te bereiken. Niet met religie, maar met een training Identiteit & Weerbaarheid. De training is speciaal voor deze doelgroep ontwikkeld door de Stichting Interculturele Participatie en Integratie (SIPI). A.G. Advies is gevraagd deze training in opdracht van de Gemeente Amsterdam en Stadsdeel Slotervaart te evalueren. Met behulp van een speciaal ontwikkelde evaluatiemethode en diverse onderzoeksmethoden (hoofdstuk 1) heeft A.G. Advies de training geëvalueerd en onderzocht welke verandering bij de meiden is opgetreden in termen van attitudes, gedrag en context (hoofdstuk 3-6).

De training die de meiden kregen aangeboden, bestond uit drie onderdelen. Er werd gestart met de training Turning Point (hoofdstuk 3). In circa 16 bijeenkomsten en met behulp van individuele coachingsgesprekken was het doel om bij de meiden een proces van bewustwording en reflectie te stimuleren, een positief zelfbeeld op te bouwen, het vermogen te versterken om eigen gevoelens en gedachten onder woorden te brengen, het verwerven van inzicht in het eigen doen en laten in relatie tot dat van de ander te bevorderen en het probleemoplossend vermogen te verhogen. Vervolgens kregen de meiden een cursus morele oordeelsvorming (hoofdstuk 4) aangeboden om te leren niet alleen religieus, maar ook moreel te oordelen. Om het zelfstandige en morele denken te begeleiden, hebben ze een stappenplan aangereikt gekregen als hulpmiddel bij het analyseren van morele beslissingen en leerden ze het stappenplan toe te passen op zelf ingebrachte praktijkvoorbeelden. De trainers bieden deze cursus normaal gesproken aan ambtenaren aan. De cursus is nog nooit aan deze doelgroep aangeboden. Gezien deze cursus aan (orthodoxe) moslimmeiden werd gegeven, is de cursus op enkele punten aangepast. Er is een les gegeven over moderniteit en hoe de Nederlandse westerse samenleving een handelingsperspectief heeft ontwikkeld - vrij van religie - in termen van vrijheid, rijkdom en geluk. Tevens is op de behoefte van de meiden ingespeeld om vragen met betrekking tot religie in te bedden in de training, door in te gaan op hun religieuze dilemma's. Tot slot hebben de meiden ook een training conflicthantering gevolgd (hoofdstuk 5). De doelen van deze training waren om de meiden inzicht te laten krijgen in competenties die behoren bij morele opvoeding en religieuze opvoeding, zicht te laten krijgen op conflict, geweld en agressie, leren om te gaan met elkaar in situaties van conflict en stress en met emoties, kracht en interventies in een conflictsituatie.

In verband met diverse oorzaken (de training ging niet over religie, de psychische problemen van sommige meiden waren te groot en het vertrek van de informele leidster), zijn er uiteindelijk vijf meiden overgebleven die het volledige traject van acht maanden hebben afgemaakt. In termen van veranderde attitudes, gedrag en context, is het effect dat deze training op de meiden heeft gehad, zeer bijzonder te noemen (hoofdstuk 6).

Met betrekking tot verandering in attitudes is er veel meer begrip ontstaan voor 'andersdenkenden'. In het bijzonder zijn ze anders gaan denken over de volgende groepen:

- 'De' Nederlanders
- Minder religieuzen
- Andere islamdeskundigen
- Islamitische politici

¹ Informele leidster is niet een term die de meiden voor deze persoon gebruiken. Zij beschouwen haar als een vrouw die lezingen geeft en bij wie ze terecht kunnen voor steun en vragen. De term informele leidster moet gelezen worden als 'sleutelfiguur'.

In termen van gedrag is er eveneens behoorlijk veel veranderd. De meiden beschreven zichzelf voordat ze aan de training begonnen, als ‘meelopers’. Ze conformeerden zich aan de meest religieuze in de groep en het ontbrak hen aan essentiële competenties en vaardigheden als een eigen mening kunnen verwoorden, kritisch zijn, reflecteren, discussiëren en vragenstellen. De meiden hebben hun nieuw geleerde competenties en vaardigheden toegepast tijdens de training. Ze werden kritischer, stelden continu vragen, durfden met elkaar in discussie te gaan en een eigen mening te verwoorden.

Hun verandering in attitudes en hun nieuw geleerde competenties en vaardigheden werkten ook door in de dagelijkse praktijk (context). Ze durfden verschillende islamdeskundigen (mannen en vrouwen) actief te bevragen over religieuze vragen waar ze in de dagelijkse praktijk mee worstelden. Ze waren in staat een kritische, maar vooral ook neutrale houding te bewaren tegenover mensen die er een andere religieuze beleving op nahielden dan zij. Ook tijdens lessen en lezingen van hun eigen religieuze leiders werden de nieuw verworven competenties en vaardigheden toegepast. Tot slot was er ook een verandering te merken binnen het gezin. Ouders zagen hun vaak teruggetrokken dochters veranderen in ‘mondige feministes’.

Deze pilot heeft veel informatie opgeleverd over een doelgroep die tot op heden grotendeels onbekend en ongekend was, die nader in hoofdstuk 2 beschreven staat. De training heeft inzichten opgeleverd waar bredere lessen uit getrokken kunnen worden (6.3):

- Bestaande instituties lijken te falen als het neerkomt op het overdragen van competenties en vaardigheden. Ook geschiedenislessen die op school gegeven worden, blijken onvoldoende bij deze doelgroep aan te komen. Een les over Nederlandse geschiedenis en moderniteit van SIPI heeft bij de meiden meer teweeggebracht dan al die jaren geschiedenisonderwijs bij elkaar (zie 4.3)
- Verder blijken de ouders van deze doelgroep essentiële opvoedingscompetenties en -vaardigheden te missen. Veel van deze ouders zitten met hun handen in het haar over hun steeds religieuzer wordende dochters. Zij zoeken echter geen hulp, maar proberen de lezingen waar hun dochters naartoe gaan – tevergeefs – te verbieden. Met de training van SIPI zijn ouders echter ook niet altijd even blij, omdat hun dochters nu ‘mondig’ en ‘feministisch’ zijn. Idealiter zouden de ouders parallel aan de training van de meiden een opvoedingsondersteuningscursus moeten krijgen.
- Tot slot zijn de psychische en somatische klachten van deze doelgroep enorm. Deze klachten dragen bij aan het isolement van de meiden en hun vatbaarheid voor allerlei personen, van loverboys tot radicale personen. Hoewel we geen ‘last’ hebben van een doelgroep die grotendeels in isolement verkeert, betekent dat niet dat we onze ogen ervoor mogen sluiten.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

Halverwege 2007 gaf een informele leidster van een groep zeer praktiserende moslimmeiden bij de gemeente te kennen dat zij graag van haar ‘radicaal-islamitische’ imago afwilde. De leidster wilde het imago van haar en haar groep volgelingen zuiveren. Het betrof een groep moslimmeiden die zich afzonderden van de samenleving en veel met de islam bezig waren. Uit onderzoek van A.G. Advies (2008) is gebleken dat de inhoud van de lezingen die deze meiden volgden, niet bevorderlijk waren voor de integratie en participatie van deze moslimmeiden in de Nederlandse samenleving.

Gemeentelijke overheden bleken al op de hoogte te zijn van deze bevinding. De gemeente besloot de melding van de leidster aan te grijpen met als doel om meer inzicht te krijgen in processen van afzondering en vatbaarheid voor radicale personen en gedachten. De afdeling Informatie Huishouding en Radicalisering (IHH) en Stadsdeel Slotervaart besloten daarom de meiden via de Stichting Interculturele Participatie en Integratie (hierna: SIPI) een training conflicthantering aan te bieden. Op basis van kennismakingsgesprekken in september 2007 met de informele leidster en de groep zelf, is besloten dat een training identiteitsontwikkeling en weerbaarheid beter aan zou sluiten bij de wensen en mogelijkheden van de groep.

SIPI heeft 3 trainingen ontwikkeld voor deze groep meiden. Eerst is gestart met de training Turning Point om het proces van identiteitsvorming in gang te zetten. In het onderdeel Turning Point kregen de meiden vooral oefeningen en theorie. Parallel hieraan vond een programma peeractiviteiten plaats, waarin het geleerde werd toegepast in activiteiten in de buitenwereld. Daaropvolgend heeft een training morele oordeelsvorming en een training conflicthantering en weerbaarheid plaatsgevonden.

De doelstelling van de pilot Identiteit & Weerbaarheid was driedig:

- 1) Een preventieve methodiek ontwikkelen tegen vatbaarheid voor maatschappelijk isolement met behulp van een training identiteitsontwikkeling en weerbaarheid.
- 2) De vatbaarheid van de moslimmeiden voor het radicale gedachtegoed en het maatschappelijk isolement verminderen.
- 3) De effectiviteit van deze specifieke methodiek vaststellen.

In het kader van de laatste doelstelling is A.G. Advies, een onderzoeks- en adviesbureau op het gebied van jeugd, welzijn en integratie, gevraagd om de pilot te evalueren.

1.2 Doelstellingen

In een gesprek met IHH, Stadsdeel Slotervaart en SIPI is men overeengekomen dat men met de evaluatie een aantal doelstellingen voor ogen had:

- Onderzoeken of de pilot kan worden gezien als een van de inzetbare instrumenten in het tegengaan van radicalisering.
- Onderzoeken of de doelen van de pilot zijn behaald.
- Onderzoeken wat het maatschappelijke effect van de pilot is.

1.3 Onderzoeksopzet

Het evalueren van dit soort projecten kan gerust een uitdaging genoemd worden. Veel onderzoeksbureaus kiezen er daarom alleen voor de ‘perceptie van het effect’ te onderzoeken. Dit houdt in dat er met behulp van interviews – achteraf – aan de uitvoerders van het project wordt gevraagd of ze denken dat het project/interventie effectief is geweest. Deze methode kan heel geschikt zijn, maar slechts in combinatie met andere methoden. A.G. Advies hield zich al geruime tijd bezig met het ontwikkelen van een geschikte integrale evaluatiemethode voor dit soort projecten en was daarom in staat een geschikte evaluatiemethode in te zetten op het moment dat het verzoek kwam om deze pilot te evalueren.

De door A.G. Advies (i.s.m. Prof. dr. Gerd Junne) ontwikkelde evaluatiemethode² zal hier niet uitvoerig worden besproken, maar in de methode staan de volgende zes zaken centraal:

- 1) Een analyse van de probleemsituatie waarin de context is meegenomen, een zogenaamde nulmeting.
- 2) Een overzicht van de activiteiten van de training, waarin wordt uitgelegd hoe de verschillende doelen op micro- en macroniveau zich verhouden tot het uiteindelijke doel. Kortom, de mechanismen achter de training en de hypothesen over het effect.
- 3) Naast aandacht voor de beoogde effecten, ook aandacht voor eventuele barrières die de effectiviteit van de activiteit kunnen belemmeren, de zogenaamde positieve en negatieve neveneffecten.
- 4) De ontwikkeling van indicatoren voor een effectmeting.
- 5) Het monitoren van de implementatie van de training.
- 6) Op basis van de vijf bovenstaande zaken een effectmeting.

De probleemsituatie (1), het monitoren van de implementatie van de activiteit (5) en de daadwerkelijke effectmeting (6), zullen in de volgende hoofdstukken worden besproken. In de volgende subparagrafen zullen eerst de activiteiten en de achterliggende gedragsmechanismen van de training besproken worden (1.3.1) in termen van hypothesen over het effect (1.3.2) . Vervolgens zullen mogelijke neveneffecten besproken worden (1.3.3). Daarna zullen indicatoren voor het effect worden besproken (1.3.4) en tot slot de onderzoeksmethoden die zijn ingezet om de implementatie te monitoren en het effect te meten (1.4).

1.3.1 *Activiteiten en mechanismen van de training*

Op basis van de voorbereidende bijeenkomsten is geconstateerd dat het van belang was een training op maat te ontwikkelen en aan te bieden die aansloot bij de belevingswereld van de doelgroep. Alleen de aanvankelijk voorgestelde conflicthantering bleek onvoldoende. Het vermoeden was dat er eerst aan 'oud zeer' gewerkt zou moeten worden. De aanwezigheid van 'oud zeer' bleek uit de voorgesprekken met de informele leidster en werd door de meiden bevestigd in een eerste kennismakingsbijeenkomst in september 2007.

Op basis van dit gesprek is voorgesteld om niet alleen een training conflicthantering aan te bieden, maar om te starten met de training Turning Point met als doel het ‘oude zeer’ op te

² De geïnteresseerde lezer zou ik willen verwijzen naar: Gielen, Amy-Jane en Gerd Junne (2008). “Evaluatie van antiradicaliseringsprojecten. Hoe meet je of radicalisering wordt tegengegaan?” In: Dries Verlet en Carlos Devos (red). *Over beleidsevaluatie: van theorie naar praktijk en terug*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.

ruimen en een proces van identiteitsvorming in gang te zetten. De ontwikkeling van drie competenties zou centraal staan in deze training: persoonlijke ontwikkeling, participatie en communicatie. Bewustwording van het eigen ik en reflectie op het ik, vormden de bouwstenen voor identiteitsontwikkeling. Tevens was er aandacht voor het ontwikkelen van een positief zelfbeeld. Parallel hieraan vond een programma van zogenaamde 'peeractiviteiten' plaats, waarin de verschillende competenties werden toegepast in activiteiten in de buitenwereld, zoals het interviewen van een islamdeskundige van een andere stroming, het organiseren van een bijeenkomst voor vrouwen,³ deelname aan een empowermentweekend en het organiseren van een ontspanningsuitje.

Turning Point en de peeractiviteiten werden gevolgd door de training morele oordeelsvorming. Bij morele oordeelsvorming zouden de meiden casussen voorgelegd krijgen, waarbij het de bedoeling was niet islamitisch over deze casussen te oordelen, maar volgens de zeven stappen van morele oordeelsvorming. Tot slot volgde ook een training conflicthantering en weerbaarheid, waarbij de conflictmijdende meiden inzicht zou worden geboden in hun conflictstijl en culturele opvoedingsstijlen die van invloed zouden kunnen zijn op conflict(hantering)

1.3.2 Hypotheses t.a.v. effect en verband

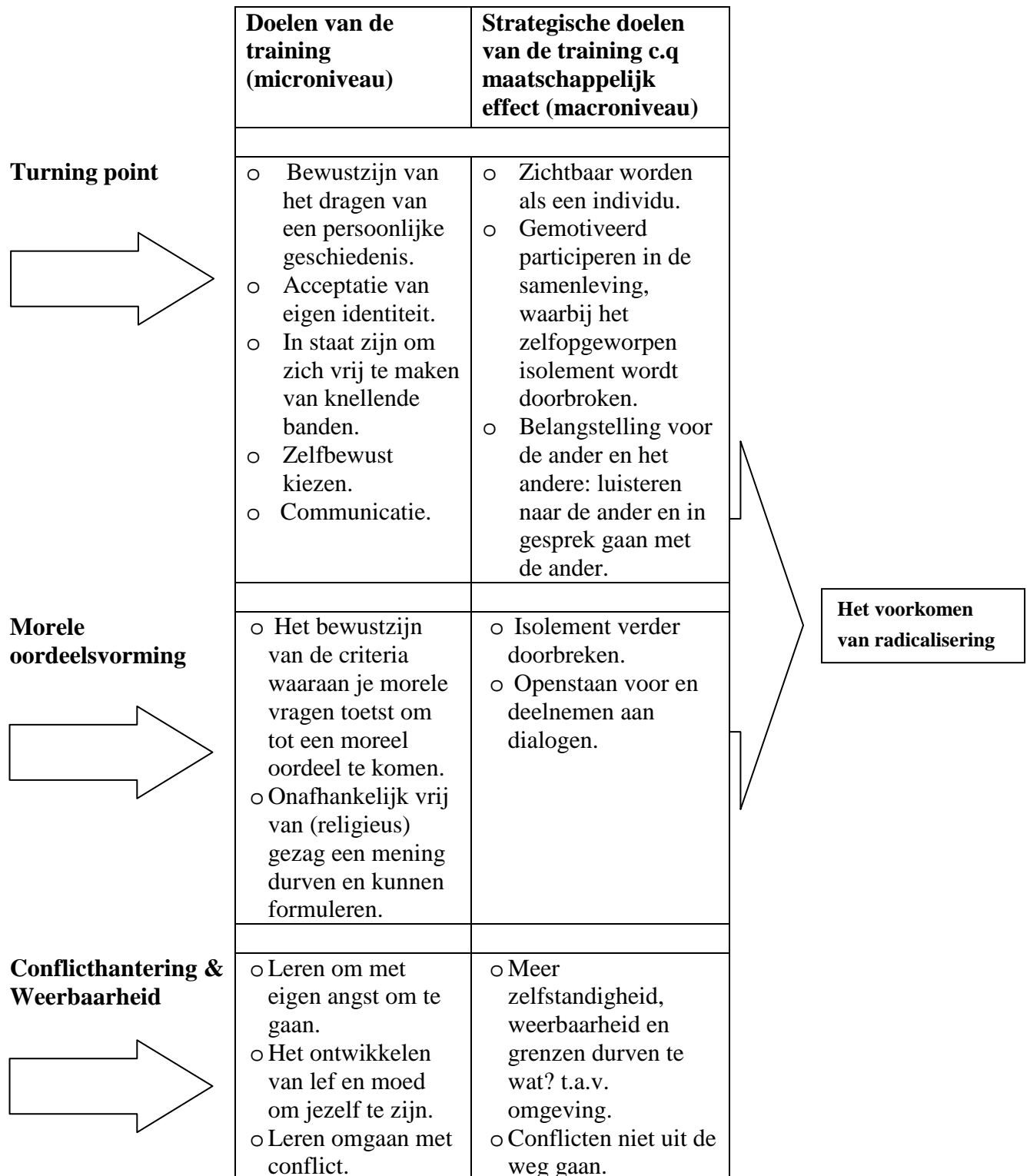
Op basis van de projectbeschrijving heeft A.G. Advies voor aanvang van de evaluatie hypothesen over het effect geformuleerd. Ten aanzien van de formulering van hypothesen dient er een analytisch onderscheid gemaakt te worden tussen de uitkomsten op microniveau en het effect op macroniveau:

- Bij het directe effect op microniveau gaat het om de uitkomst die verband houdt met de training: geleerde vaardigheden en competenties.
- Bij het effect op macroniveau gaat het om de toepassing van de geleerde vaardigheden en competenties in de alledaagse praktijk, het overdragen van de vaardigheden aan anderen in de omgeving en (op medium- en lange termijn) verandering in de algemene sociale status zoals geformuleerd in de primaire doelstellingen.

De doelen van de training, de strategische doelen in termen van maatschappelijk effect en het uiteindelijke doel, zijn weergegeven in het figuur op de volgende bladzijde:

³ De meiden hebben de bijeenkomst alleen georganiseerd en niet uitgevoerd, maar werden zo wel getraind in allerlei organisatiecompetenties: budget regelen, een thema bedenken, een locatie zoeken, contact opnemen met aller allerlei verschillende mensen etc.

Figuur 2: Doelen en gedragsmechanismen van de training

1.3.3 Neveneffecten

Het schema is gebaseerd op *gewenste* effecten. Er zouden zich echter ook *neveneffecten* kunnen voordoen en barrières kunnen ontstaan tijdens het implementatieproces. Op basis van de projectbeschrijving van SIPI, gesprekken met de trainsters en informatie die A.G. Advies heeft over de lezingen van de informele leidster, diende er eveneens rekening gehouden te worden met de volgende zaken:

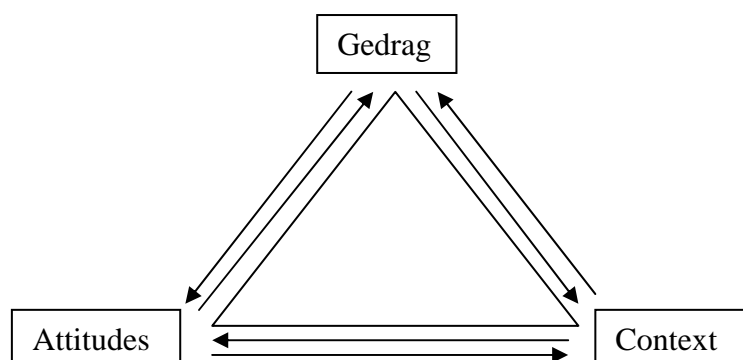
- Meiden die tijdens de training afhaken. Hier kunnen verschillende oorzaken aan ten grondslag liggen, zoals de financiële situatie van de meiden, waardoor ze niet in staat zijn om iedere zondag met het openbaar vervoer naar de training van SIPI te komen (dit is overigens ondervangen door ze reiskosten aan te bieden) of het onvermogen om naar de trainingen te komen omdat de omgeving (familie) dat niet toestaat.

- De invloed van (andere) lezingen. De informele leidster wierf actief voor de opleiding van het Instituut voor Opvoeding en Educatie (IVOE).⁴ Twee van de deelnemers bleken naast de training van SIPI ook aan deze opleiding deel te nemen. Tevens gaf de informele leidster zelf ook lezingen en waren de meiden zeer actief op religieuze internetfora. Dit zou mogelijk gevolgen kunnen hebben voor de effectiviteit van de training. Uit analyse van de lezingen en gesprekken met de meiden zelf, is gebleken dat de aandacht sterk ligt op onderdanigheid, gehoorzaamheid, overgave en niet zelfstandig na mogen denken. Zeker als de meiden deze lezingen/opleiding zouden blijven volgen op het moment dat de training van SIPI afgelopen zou zijn, zou de lange termijn effectiviteit van de training in gevaar kunnen komen.

1.3.4 Indicatoren voor effectmeting

Op basis van de analyse van de probleemsituatie (zie H2), de doelen van de training zelf en de meer strategische doelen, zijn indicatoren ontwikkeld om een effectmeting mogelijk te maken. Verandering kan op drie niveaus voorkomen die onderling van elkaar afhankelijk zijn: attitudes, gedrag en context.

Figuur 3: Verandering op drie verschillende niveaus

⁴ Zie voor meer informatie over de inhoud van deze opleiding: Pouw, Patrick (2008). *Salaam! Een jaar lang onder orthodoxe moslims* of www.ivoe.nl

Attitudes:

In de eerste plaats gaat het om veranderde standpunten met betrekking tot bepaalde onderwerpen of bepaalde ontwikkelingen. Op de langere termijn gaat het over een verandering in tradities en waarden. Met andere woorden: welke veranderingen moeten zich hebben voltrokken in attitudes, standpunten en posities over bepaalde standpunten en hoe manifesteert zich dat? Zijn de meiden bijvoorbeeld minder veroordelend gaan denken over niet-gelovigen of mensen die het geloof anders praktiseren?

Gedrag:

Met betrekking tot gedrag gaat het om 'de actie en reactie' van de meiden op de training. Enerzijds gaat het hier om het aantal deelnemers en of, hoe en waarom dit aantal eventueel verandert. Haken er meiden af? Zo ja, welke oorzaken liggen hieraan ten grondslag? Anderzijds gaat het om de vraag hoe de deelnemers reageren tijdens de training zelf: Stellen zij meer vragen? Vertellen zij meer over hun verleden? Vertellen zij meer over wat zij buiten de training meemaken? Zijn zij in staat om dit niet alleen met religieuze maatstaven te meten? Hoe praten zij over 'ongelovigen'? Verandert hun gedrag tegenover de trainsters? Wordt er niet alleen gehuild, maar ook gelachen? Staan zij opener tegenover andere bronnen van informatie? Worden zij mondiger t.a.v. de informele leidster? Ook gaat het om de identificatie van bepaalde probleemgebieden tijdens de training: schieten de deelnemers concrete situaties te binnen waarop zij de concepten zouden willen toepassen? Herkennen zij concrete situaties die zich hiervoor lenen? Ontstaat er een nieuwe groep, comité of andere organisatie als mogelijke uitkomst van de training?

Context:

Waar veranderingen in gedrag en attitudes zich laten afleiden van de doelen van de training zelf, gaat het bij de veranderingen in context meer om het effect van de strategische doelen: met andere woorden het maatschappelijke effect. Hier gaat het om de toepassing van de geleerde vaardigheden en competenties in de alledaagse praktijk, het overdragen van de vaardigheden aan anderen in de omgeving. Met omgeving en alledaagse praktijk wordt verwezen naar: de familie, vrienden/zusters, werk, school, de moskee en de buurt. Worden de geleerde vaardigheden en competenties toegepast in de alledaagse praktijk? Wat is hiervan het effect op de omgeving? Beïnvloedt de reactie van de omgeving vervolgens weer het handelen van de meiden? De laatste belangrijke vraag is of de omgeving van deze meiden ook wordt vergroot, aangezien deze meiden sterk geïsoleerd leven. Maken zij nu wel contact met autochtonen? Nemen zij nu deel aan activiteiten in de buurt, waaraan ze voorheen nooit meededen? Stellen zij zich opener op tegenover autochtonen en mannen?

1.4 Onderzoeksmethoden

Om de doelen op zowel micro- als macroniveau te evalueren, zijn verschillende onderzoeksmethoden ingezet. Deze zullen in de volgende subparagrafen worden toegelicht.

1.4.1 Documentanalyse

Ter voorbereiding van en als onderdeel van de evaluatie zelf, was het van belang dat A.G. Advies inzicht kreeg in het proces dat zich in de voorafgaande maanden had voltrokken. A.G. Advies is immers niet aanwezig geweest tijdens de training Turning Point. SIPI heeft zelf verslagen gemaakt van de twee voorbereidende bijeenkomsten en tevens hebben ze de meiden na afloop van verschillende bijeenkomsten reflectieverslagen laten invullen. De reflectieverslagen van de meiden waren natuurlijk zeer persoonlijk. Het was echter wel nodig

deze verslagen in te zien, omdat het anders niet mogelijk was geweest goede uitspraken te doen over de effectiviteit van in het bijzonder de training Turning Point. Uiteraard zijn de persoonlijke verslagen met de uiterste zorgvuldigheid behandeld en zijn ze verder niet door derden ingezien.

1.4.2 *Life story interviews*

De training Turning Point heeft zeer ingezet op identiteitsontwikkeling. Daarom was het van groot belang dat de mate van identiteitsontwikkeling na afloop goed geëvalueerd werd. De specifieke methode die A.G. Advies hiervoor heeft gebruikt, is de ‘life story interview’, een interviewmethode binnen de kwalitatieve onderzoeksmethoden (Atkinson, 1998). Het voordeel van een kwalitatieve onderzoeksmethode boven een kwantitatieve methode is dat het de mogelijkheid biedt om inzicht te krijgen in het proces van sociale transformatie. Life story interviews zijn een goede manier om identiteitsontwikkeling te bevragen en achterhalen:

“A life story is the story a person chooses to tell about the life he or she has lived, told as completely and honestly as possible what is remembered of it, and what the teller want others to know of it, usually as a result of a guided interview by another” (...) “A life history is a fairly complete narrating of one’s entire experience of life as a whole, highlighting the most important aspects” (Atkinson, 1998: 8).

Aangezien uit gesprekken met de trainsters en documentanalyse van de voorbereidende bijeenkomsten naar voren is gekomen dat de meiden niet konden aangeven wat hun persoonlijke geschiedenis was en het ze eigenlijk aan een persoonlijke identiteit ontbrak (de groepsidentiteit stond centraal), zijn de life story interviews een goede methode geweest om te achterhalen of de training van Turning Point zijn effect heeft gehad: kunnen de meiden nu wel (individueel) aangeven wie ze zijn, waar ze vandaan komen en waar ze naar toe willen in het leven? Zijn ze nu wel in staat te reflecteren op wie ze zijn? De meerwaarde van deze vorm van interviewen ligt niet alleen in het feit dat het een goede manier is om het effect te meten van de training Turning Point, maar ook in dat het inzicht bood in het proces dat naar isolement heeft geleid en de (mogelijke) gepolariseerde houding. De life story interviews zijn ook gebruikt bij de doelgroepbeschrijving (zie H2).

1.4.3 *Participerende observatie*

Participerende observatie bij de trainingen morele oordeelsvorming en conflicthantering en weerbaarheid is een belangrijke methode geweest om vooral verandering in het gedrag te meten. Participerende observatie heeft als nulmeting bij de training morele oordeelsvorming en conflicthantering en weerbaarheid gediend. Zo is bij de eerste sessie van morele oordeelsvorming gekeken of de meiden wisten wat moreel oordelen was: hoe gingen zij met dilemma’s om en gebruikten ze religieuze teksten om ergens over te oordelen of deden ze dat volgens de zeven stappen van morele oordeelsvorming?

Bij de training Turning Point was participerende observatie helaas niet meer mogelijk, omdat deze training inmiddels was afgelopen op het moment dat A.G. Advies werd ingeschakeld voor de evaluatie. Er heeft wel een evaluatiebijeenkomst plaatsgevonden waarbij A.G. Advies aanwezig is geweest. De trainsters hadden aangegeven dat de meeste meiden het in het begin moeilijk vonden om vanuit de ‘eigen ik’ te spreken. Veel meiden waren wel in staat een mening te verwoorden, maar vaak vooral op basis van religieus of cultureel gezag. Een persoonlijke reflectie daarop (wat zij er zelf dan van vonden) ontbrak in het begin bij veel meiden. Een van de doelen van de training Turning Point was om hier verandering in te brengen. Door de aanwezigheid van A.G. Advies bij deze evaluatiebijeenkomst is gekeken of de meiden nu wel hun (persoonlijke) mening konden verwoorden.

Participerende observatie kan verschillende vormen aannemen. A.G. Advies heeft gekozen voor de rol van ‘participant as observer’ (letterlijk vertaald: participant als observeerder). Centraal bij deze rol is het zelf bijwonen van de bijeenkomsten, waarbij wel kenbaar wordt gemaakt aan de respondenten (deelnemers) dat de aanwezigheid in het kader van onderzoek naar de training is. Participatie tijdens de trainingen hoort hier wel bij, maar zonder daarbij ‘sturing’ uit te oefenen op de training.

1.4.4 Diepte-interviews

Diepte-interviews met de trainsters, zijn een belangrijk onderdeel geweest voor de effectmeting van Turning Point. Naast het feit dat ze de meiden hebben getraind, hebben ze zowel de groepsdynamiek als de meiden afzonderlijk kunnen observeren en analyseren. Enkele voorbeelden van vragen die A.G. Advies tijdens de diepte-interviews aan de trainsters heeft gesteld zijn: Wat zijn de kenmerken van deze doelgroep? Hoe is de training verlopen? Hebben ze verandering gemerkt in vergelijking met de beginsituatie? Zo ja, om wat voor veranderingen ging het dan? Zijn er specifieke punten in de training te noemen die tot deze veranderingen hebben geleid? Zouden de trainsters het een volgende keer anders aanpakken?

Diepte-interviews met de meiden zijn ook van belang geweest voor de effectmeting van de training morele oordeelsvorming en conflicthantering en weerbaarheid. Waar participerende observatie inzicht geeft in of de doelen van de training zijn gehaald, geven diepte-interviews met de meiden meer inzicht in of de strategische doelen zijn behaald, of de training ook een maatschappelijk effect heeft. Het doel van de diepte-interviews was om de meiden vooral te laten reflecteren op wat er is veranderd op persoonlijk vlak en in relatie tot hun omgeving.

1.5 Leeswijzer

In de volgende hoofdstukken treft u een beschrijving aan van de doelgroep voordat zij deelnamen aan de pilot (hoofdstuk 2) en bevindingen van de drie verschillende trainingen (hoofdstuk 3-5). In de conclusie (hoofdstuk 6) zal worden ingegaan op de vraag of de pilot Identiteit & Weerbaarheid effectief is geweest en zullen de bredere lessen die uit deze pilot getrokken kunnen worden, worden besproken.

2 Doelgroepbeschrijving

2.1 Inleiding

Zoals in de onderzoeksopzet is besproken, was het eerst van belang om een analyse van de probleemsituatie te maken, een zogenaamde nulmeting, om inzicht te krijgen in de problematiek. Deze studie dient normaal gesproken bij voorkeur vooraf te gaan aan de implementatie van de pilot.

A.G. Advies is pas benaderd voor de evaluatie op het moment dat de eerste training (Turning Point) was geïmplementeerd en zijn einde naderde. Om toch inzicht te krijgen in de meiden en hun context, was een centrale rol hier weggelegd voor de zogenaamde ‘life story interviews’ (zie paragraaf 1.4.2). Door de meiden na Turning Point zelf te laten reflecteren op hun identiteitsontwikkeling, konden de processen die hebben geleid tot hun (mogelijke) verwijdering van de samenleving, nauwkeurig in kaart gebracht worden. In combinatie met gesprekken met de trainsters, is achteraf een analyse van de probleemsituatie gemaakt waarin de kenmerken van doelgroep en de context waarin zij verkeerden centraal stonden. Op basis van deze probleemsituatie zijn de indicatoren voor een effectmeting geformuleerd (zie 1.3.4)

2.2 Gezinssituatie

De doelgroep betrof meiden tussen de 17-33 jaar en staat ook wel bekend als de ‘tussengeneratie’ en de ‘tweede generatie’. Sommige meiden waren namelijk geboren en getogen in Nederland (tweede generatie), andere meiden waren wel in Marokko geboren, maar – op vaak jonge leeftijd – naar Nederland gekomen in het kader van gezinshereniging (tussengeneratie).

De meiden in deze specifieke groep waren bijna allemaal de jongste in veelal zeer grote gezinnen, met als gevolg dat veel meiden ouders hebben die al erg ‘oud’ zijn; hun ouders blijken al in de zestig. Over het algemeen werken de ouders niet, vanwege gezondheidsproblemen of omdat ze de pensioensgerechtigde leeftijd al hebben bereikt. Tot grote frustratie van sommige meiden worden ze thuis als de ‘benjamin’ behandeld: de kleine dochter/zus die niets te vertellen heeft en oudere broers en zussen heeft die vinden dat ze het recht hebben om te oordelen over hun doen en laten. Soms gaat het zelfs zo ver dat ze door hun broers (en soms zelfs zussen) onderdrukt worden. Illustratief hiervoor was bijvoorbeeld het feit dat een van de meiden op een gegeven moment van haar broer niet meer naar de training van SIPI mocht komen. Haar broer was er heilig van overtuigd dat ze dan dingen ging doen die niet mochten, zoals winkelen in de stad. Veel meiden zijn vanwege allerlei culturele tradities niet vrij om te gaan en staan waar ze willen. Ze worden wel gestimuleerd om naar school te gaan en een goede opleiding te volgen, maar allerlei andere activiteiten zijn vaak niet toegestaan.

In de gesprekken met de meiden is naar voren gekomen dat ze eigenlijk weinig voorbeeldfiguren in hun leven hebben. Veel meiden missen voorbeeldfiguren die de eisen die vanuit religie, cultuur en westerse maatschappij aan hun worden gesteld, goed kunnen combineren.

Religie speelt in alle gezinnen maar een beperkte rol. De meiden geven aan dat hun ouders wel geprobeerd hebben religie over te dragen, maar slechts in termen van de vijf zuilen van de islam. Het bidden, vasten etc. hebben ze van hun ouders meekregen, maar meer vaak ook niet. Cultuur en traditie spelen daarentegen wel een grote rol in deze gezinnen. Het hooghouden van de eer van de familie is zeer belangrijk: vrije omgang met jongens en het kiezen van de eigen huwelijkspartner is voor veel meiden een grote worsteling: kiezen zij voor hun eigen geluk of conformeren zij zich aan de wensen van hun ouders?

2.3 De verdieping in de ‘ware’ islam

Op een gegeven moment zijn deze meiden in aanraking gekomen met de ‘ware’ islam.⁵ Kenmerkend in de verhalen van alle meiden is dat de ‘ware’ islam een antwoord was op een zoektocht. Een zoektocht die ontstaan is vanwege een behoefte aan verdieping in religie en bezinning. Die behoefte is vaak ingegeven door factoren op verschillende niveaus. Op het individuele en sociale niveau werd de behoefte vaak ingegeven door emotionele problemen, variërend van een slechte thuissituatie waarin ze door familieleden onderdrukt werden tot dominante partners of tot broers en zussen die helemaal ‘van God los’. Bijvoorbeeld (sommige) broers en/of zussen die kampen met problemen op school, soms in aanraking met justitie zijn geweest en snel te beïnvloeden zijn door hun *peers*. Op het externe niveau werd de behoefte vaak ingegeven door de wijze waarop zij door de maatschappij benaderd zijn. Veel meiden vertelden het ‘islambashing’ zat te zijn. Niet langer werden zij gezien als een jonge meid, Amsterdammer of Marokkaanse, maar als moslima. Ze werden door de maatschappij als het ware al het hokje van de religiositeit ingeduwd.

Via vriendinnen of rechtstreekse benadering door de informele leidster zelf (die ze bijvoorbeeld gewoon op straat aansprak waarom ze geen hoofddoek droegen en rookten) kwamen ze uiteindelijk bij de lezingen van de informele leidster terecht. Het volgen van de lezingen was een van de weinige activiteiten buitenshuis die door de ouders werd goedgekeurd. De informele leidster gaf les in de ‘ware’ islam,⁶ zoals de volgende passage uit een van haar lezingen illustreert:

“Vele Muslims begrijpen Islaam niet meer zoals het geopenbaard was aan de Profeet Muhammad. Eeuwenlang heeft men moeite gedaan om het vertrouwen van Muslims in Islaam zwak te maken en hen zelfs naar ongelooft te leiden. Zelfs Muslims te midden van onszelf steunen hen daarin. Vervolgens zijn vele Muslims de dupe geworden van deze ziekte in plaats van dat zij het medicijn ertegen voorschrijven. Islaam betekent overgave, onderdanigheid, gehoorzaamheid; complete overgave aan de wil van Allaah. Het volgen van de leringen van de Profeet, welke bevelen, verboden, regels en voorschriften voor ons dagelijkse leven bevat. Leringen die alle behoeftes voorzien van ieder mens waar dan ook en ter aller tijden, zodat we succes in dit leven en in het Hiernamaals kunnen bereiken.”

In de lezingen wordt veel de focus op het hiernamaals gelegd:

“We moeten oppassen dat we ons niet gedragen op een manier alsof deze wereld onze eeuwige verblijfplaats is. Islaam leert ons immers dat deze wereld als een gevangenis is; ons oorspronkelijke thuis is Al-Jannah (Paradijs, A.G. Advies) en we moeten de weg niet kwijt raken zodat we er niet meer naar terug kunnen keren. Shaikh Al-

⁵ Een oriëntatie binnen de soennitische islam, waarbij de terugkeer van moslims naar de zogenaamde ‘zuivere’/ ‘ware’ islam centraal staat, de tijd van de profeet Mohammed, zijn metgezellen en hun onmiddellijke opvolgers. Hedendaagse moslims proberen dan net zo vroom te leven als de moslims ten tijde van de profeet.

⁶ Voor alle duidelijkheid: met een verdieping in de ‘ware’ islam is helemaal niets mis. Bepaalde competenties en vaardigheden zijn echter wel essentieel, zowel in het dagelijks leven als bij de religieuze verdieping. Zoals zal blijken uit het vervolg, blijkt het deze doelgroep daar nu juist grotendeels aan te ontbreken.

Albaanee heeft uitgelegd dat de oorzaak van ons verblijf op deze aarde straf is. (n.l de fout die Aadam maakte door naar de shaytaan te luisteren).”

Groen en Kranenberg (2006) geven in hun boek een aardige impressie met betrekking tot de inhoud en sfeer van de lezingen die deze meiden volgen:

“Langs de muren van de bovenzaal zitten vrouwen met kinderen, die opvallend stil blijven tijdens de anderhalf uur durende les. Die ditmaal gaat over een ingewikkeld onderwerp: *aqeedah*. Het aanbidden van Allah komt aan de orde, en wat daden zijn van *kufur*, ongeloof. De vrouwen letten goed op. Sommigen noteren in hun schriftjes ijverig de begrippen.” (p. 285-286)

“De vrouwen zijn muisstil. ‘Allah is dichterbij je dan je eigen slagader,’ wordt in de schriftjes opgeschreven. En: ‘Het is niet toegestaan Allah op je eigen manier te aanbidden. Dat mag alleen op de manier die Hij voorschrijft.’ We zijn verbaasd over de serene rust die heerst. De meiden gedragen zich als een schoolklas uit de jaren vijftig. Af en toe wordt ter verduidelijking een vraag gesteld, maar de letterlijke uitleg van Allahs woord wordt niet bediscussieerd.” (p. 287).

Ook A.G. Advies heeft een keer eenzelfde soort lezingen bijgewoond. Opvallend was de grote hoeveelheid meiden en jonge vrouwen (soms met kinderen) die driftig zat te schrijven in schriftjes. De meiden luisterden slechts en stelden geen vragen. Zelfs op een basale vraag als wat de soenna was (de gewoontes van de Profeet die via de overleveringen bekend zijn gemaakt) konden ze geen antwoord geven. Wat uit de bovenstaande inhoud en sfeerbeschrijving van de lezingen blijkt, is dat het de meeste meiden die deze lezingen volgen, ontbreekt aan competenties en vaardigheden die nodig zijn bij hun religieuze zoektocht. Competenties zoals vragen stellen, reflecteren en een kritische houding hebben, ontbreken grotendeels bij deze doelgroep.

De meiden blijken in eerste instantie niet zozeer te kiezen voor de soort islam die in die lezingen verkondigd wordt, maar meer voor de vrouw (informele leidster) die ze geeft. Met bewondering spreken haar volgelingen over de informele leidster die haar ziel en zaligheid legt in het geven van lezingen aan meiden. De manier waarop de lezingen worden gegeven spreekt de meiden – die vaak thuis een gebrek aan liefde en aandacht van hun oude en soms zieke ouders missen – erg aan:

“Iedereen die haar lezingen bijwoont, wordt geraakt. We hebben een hele hechte groep, we bespreken echt alles met elkaar. Het geeft vertrouwen en het creëert een band. Ze (*de informele leidster*) doet het met gevoel, een ander zou het ook kunnen overbrengen, maar zou er niet zoveel tijd instoppen om het met zoveel gevoel te doen. Daar streeft zij (*de informele leidster*) ook naar, maar dat is niet bij iedereen zo. Een ander kan het ook geven maar dan is het net alsof je het opleest en daar zit voor mij een groot verschil in.”

“De lezingen worden gegeven in mijn taal, een beetje straattaal. De sfeer is ook echt heel leuk, dan liggen we op de grond gezellig tegen elkaar aan.”

Eenmaal in aanraking gekomen met de ‘ware’ islam, blijkt deze vorm van religie ze bijzonder aan te spreken. De meiden vinden in de ‘ware’ islam een vorm van feminisme, waarin ze zich kunnen losweken van Marokkaanse culturele tradities, die zij zo verafschuwen:

“De culturele versie is niet streng, maar heel anders. Het is echt niet leuk eigenlijk. Je mag niet met jongens praten en dat soort dingen. Als je bijvoorbeeld verloofd bent met iemand, dan mag je hem niet zien tot aan de huwelijksdag en dat soort dingen, terwijl in de echte islam dat heel anders is. Je mag voor de verloving al contact hebben met die jongen. Bij de Marokkanen is het heel anders, ze verdraaien dingen heel veel. Dat is veel zwaarder dan het echte geloof. Er zijn veel meer dingen waarvan ik dacht, dit kan niet, dat het van God zo moet. Dus toen ging ik lezen enzo en de echte islam is veel leuker dan de traditionele (...) Bij de culturele islam, heb je dat de man heel veel macht heeft in huis en dat de vrouw onderdanig moet zijn in het huishouden. Daar kan ik

echt niet tegen, want ik ben heel opstandig natuurlijk, feministisch. Islam is echt meer voor vrouwenrechten, dus dat is heel mooi. Dus daar heb ik echt vaak discussies over met van die mensen die cultureel islamitisch zijn.”

2.4 Frictie en worsteling

De ‘ware’ islam is voor deze meiden een inhoudelijk aantrekkelijk alternatief geworden voor de Marokkaanse en westerse cultuur. De meiden ontleen hun positieve sociale identiteit volledig aan het ‘moslim’/ ‘zuster’-zijn met de tendens zich te conformeren aan de meest religieuze in de groep. De mate van religiositeit wordt gemeten in ‘levels’. Degenen die op het hoogste ‘level’ praktiseren, genieten het meeste aanzien, waarbij er een sterke tendens is dat de minder praktiserende meiden zich aanpassen aan de meest praktiserende. In die zin is er binnen deze groep een sterke mate van religieuze *peer pressure*.

Op den duur kan een proces van frictie en worsteling ontstaan. Frictie binnen het gezin en zelfs binnen de eigen etnische gemeenschap, omdat anderen niet dezelfde ‘ware’ religieuze geloofsbeleving hebben als deze meiden. Sommige meiden spreken met *dédain* over hun familie die niet de ware islam praktiseert, maar proberen ondertussen hun familie wel het ‘juiste’ geloof bij te brengen:

“Mijn ouders waren heel cultureel religieus. Mijn vader is analfabeet en mijn moeder heeft pas op volwassen leeftijd leren lezen en schrijven, toen ze naar Nederland kwam (...)Wat dat betreft hebben ze religie op een culturele manier meegekregen. Maar nu beginnen ze echt religieuzer te worden, omdat ze meer kennis opdoen. Ook van mij en mijn zus van wie ze heel veel leren. Mijn andere broers en zussen zijn helemaal niet bezig met religie, die zijn zoals ik noem vernederlandst. Die hebben niet eens een culturele religieuze beleving, zij zijn verhollandst .”

“Mijn ouders zijn natuurlijk heel cultureel gebonden. Dat is heel anders dan het echte geloof, dus ik denk dat ik mijn ouders nu wat meer leer. Zij zijn wat meer bijgelovig. Mijn ouders waren er ook op tegen toen ik een hoofddoek ging dragen. Ze proberen heel westers te denken, terwijl ik me meer aan het geloof ging vasthouden (...) Dat ik die lezingen volg en meer ‘into islam’ ben zeg maar, dat is voor mijn ouders een beetje niet te begrijpen. Ze nemen het niet altijd serieus als ik bezig ben met de islam. Ik denk dat ze het ook niet echt leuk vinden dat ik hún wat bijbreng.”

Dat bijbrengen gaat soms heel erg ver, sommige meiden zijn actief bezig om hun familieleden te ‘bekeren’.⁷ Oudere zussen die niet met religie bezig waren, hebben ze al zover gekregen om ook mee te komen naar de lezingen. Thuis spreken ze hun familieleden aan op hun ‘onjuiste gedrag’. Sigaretten van broers die roken, worden verstopt. Moeders die zonder sokken en lange mouwen gaan bidden, krijgen de wind van voren. Vol trots vertelde bijvoorbeeld een van de meiden dat haar moeder nu wel met sokken bidt en ze haar zus zover heeft gekregen om mee te gaan naar lezingen.

Familieleden en in het bijzonder ouders zijn hier niet blij mee en weten niet wat ze met hun steeds religieuzer wordende kind aanmoeten. Hun dochter die ineens een hoofddoek of een ghimmar⁸ wil gaan dragen en lezingen volgt bij een vrouw die in de Marokkaanse gemeenschap (volgens de meiden) bekend staat als een ‘extremist’, een vrouw die onderdak biedt aan ‘prostituees’ (meisjes die onder invloed zijn geweest van loverboys) en ervoor zorgt dat meiden van huis weglopen. Ouders zijn angstig dat hun kind ook het label van ‘extremist’ of ‘prostituee’ krijgt. Het ontbreekt de ouders aan adequate instrumenten om hier mee om te

⁷ Niet zozeer vanuit een bekeringsdrang, maar vanuit een diepe wens dat hun familie dan ook naar de hemel kan gaan.

⁸ Een ghimmar is een halflange hoofddoek die tot over de heupen komt.

gaan. Ze proberen het vaak wanhopig te verbieden, maar tevergeefs. Dit soort situaties leidt op den duur tot behoorlijke frictie binnen het gezin.

De meiden hebben niet alleen problemen in het gezin, maar ondervinden ook problemen in de maatschappij vanwege hun (soms vrij orthodoxe) geloofsbeleving. De informatie die zij tijdens de lezingen krijgen⁹, is heel divers. De ‘ware’ islam is niet alleen het recht om je eigen huwelijkspartner te kiezen en een gelijke positie tussen man en vrouw. De ‘ware’ islam is namelijk ook een ghimmar dragen, je baantje bij de supermarkt opzeggen (omdat je wijn over de scanner moet halen), geen baan accepteren waar je mannen moet aankijken of een hand geven, zo min mogelijk contact met ‘ongelovigen’, geen muziek luisteren en geen verjaardag meer vieren. Wat te doen? Hoe de regels die de Profeet en zijn metgezellen 1400 jaar geleden hebben geopenbaard, toe te passen in een westerse maatschappij anno 2008? De meiden beginnen te worstelen. Vaak wordt gesteld dat deze doelgroep moet worstelen met twee culturen. Wat A.G. Advies heeft gesignaleerd is dat deze groep moet worstelen met drie culturen: de religieuze cultuur (de ‘ware’ islam), de Marokkaanse cultuur (de tradities van hun ouders) en de westerse cultuur.

2.5 Een solide of diffuse identiteit

Theoretisch gezien zijn er na deze worstelingfase twee mogelijke uitkomsten: ‘fidelity’ of ‘diffidence’. Deze identiteitstyperingen zijn gebaseerd op het werk van Eric Erikson (1968).¹⁰ Hij is een van de invloedrijkste personen op het gebied van adolescentie en identiteitsformatie. Erikson was de eerste die zowel naar de psychologische als persoonlijke en sociale aspecten keek van identiteit, waardoor hij een integrale multidisciplinaire theorie over identiteitsontwikkeling heeft ontwikkeld. De pubertijd/adolescentiefase is volgens hem de fase waarin identiteitsformatie plaatsvindt. Identiteitsformatie is het proces waarbij persoonlijke veranderingen, maatschappelijke vragen, behoeften en verwachtingen voor de toekomst geïntegreerd worden. *A sense of self* (hoe we onszelf zien en hoe anderen ons zien) vormt de basis van onze volwassen persoonlijkheid. Als die basis sterk is dan resulteert dat in een solide persoonlijke identiteit. Als er geen sterke basis is, dan ontstaat volgens Erikson een diffuse identiteit: “Identity diffusion is something like suffering from amnesia or like perpetually wandering over a landscape searching for a self. With a poorly focused sense of past or future, diffuse personalities lack roots and a vision of the future” (Sprinthall & Collins, 1995: 176).

Indien de identiteit goed ontwikkeld wordt, zal dat leiden tot ‘fidelity’. Erikson ziet *fidelity* als de capaciteit om anderen te vertrouwen, jezelf te vertrouwen en jezelf te kunnen committeren aan een bepaalde zaak; een commitment aan universele waarden en ethiek, waarbij men alle mensen respecteert en liefheeft. Erikson benadrukt dat identiteitsformatie en de ontwikkeling van *fidelity* van essentieel belang zijn om de adolescentieperiode af te sluiten. Indien dit niet gebeurt zullen jongvolwassenen gekenmerkt worden door *diffidence*, het ontbreken van vertrouwen in jezelf en de onmogelijkheid anderen lief te hebben. Deze individuen zullen zich vaak aangetrokken voelen tot een ideologie die ondemocratisch is en tegen universele

⁹ Blijkend uit een (document)analyse van alle lezingen en interviews met haar volgelingen.

¹⁰ Deze identiteitstyperingen worden door A.G. Advies nader beschreven in het boek *Radicalisering en Identiteit. Radicale rechtse en moslimjongeren vergeleken* (2008: 21-23).

waarden en ethiek ingaat. Religieuze en/of politieke radicalisering is bij deze individuen een reëel gevaar.

Deze twee identiteitstyperingen – *fidelity en diffidence* – zijn vervolgens weer onder te verdelen in subcategorieën (Marcia, 1966; Kroger, 1989). Indien jongeren een identiteit ontwikkelen die gekenmerkt is door *fidelity*, dan kunnen binnen deze groep de ‘achievements’ en de ‘foreclosures’ onderscheiden worden.

Individuele kenmerken als *achievement* en *foreclosure* hebben zich geëncijmmeerd aan sociale rollen. *Achievements* hebben echt een persoonlijke eigen identiteit ontwikkeld, terwijl *foreclosures* het identiteitsformatieproces hebben omzeild en slechts de rollen en waarden hebben aangenomen van figuren met wie zij zich identificeerden. Dat is een veel voorkomend verschijnsel bij etnische minderheden. Zij hebben namelijk vaak – gebonden door allerlei culturele beperkingen - niet de gelegenheid om alle identiteitsmogelijkheden te exploreren, terwijl ze juist meer tijd nodig hebben om twee culturele waarden en identiteitsopties te onderzoeken. Zonder goede exploratie kan *premature foreclosure* ontstaan, waarbij er een vergrote vatbaarheid is voor zowel radicale als criminele personen en gedachten.

Jongeren die een diffuse identiteit ontwikkelen kunnen zich niet committeren aan een sociale orde. Deze individuen hebben weinig vertrouwen in zichzelf en in de ander. Ze kunnen zich vaak moeilijk conformeren aan andere mensen op school, werk en in de maatschappij als geheel. Ook binnen deze groep dient weer een onderscheid gemaakt te worden. Enerzijds zijn er de ‘moratoriums’ die wel een evaluatief proces hebben ondergaan in hun zoektocht naar een geschikte sociale rol, terwijl ‘diffusions’ dat niet doen.

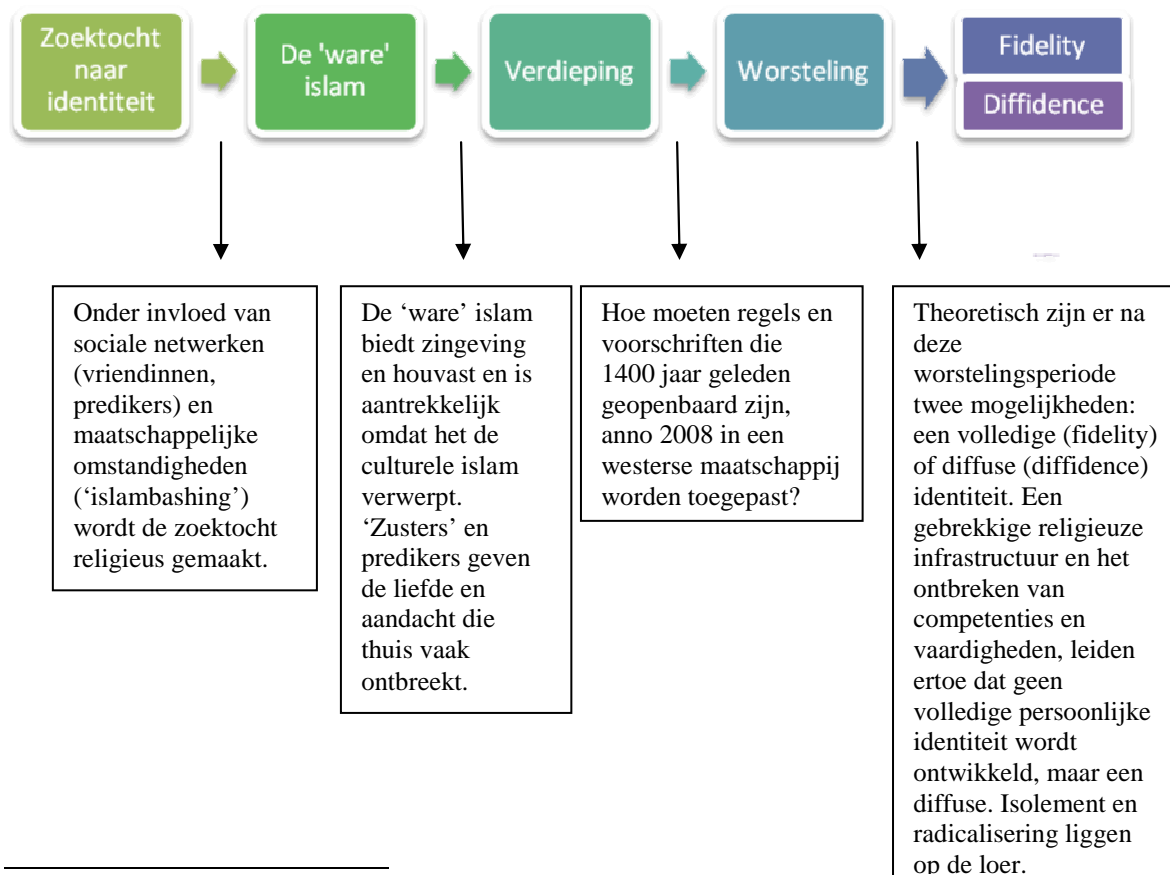
In welke categorie de meiden uiteindelijk belanden, is sterk afhankelijk van zowel persoonlijke als externe factoren. Veel meiden blijken – zoals ook uit de sfeerbeschrijving van de lezingen naar voren kwam - niet in staat zelfstandig na te denken, een mening te vormen, te reflecteren en kritisch te zijn. Autonome keuzes kunnen maken, zelfbeschikkingsrecht, etc, blijken veelal geen eigenschappen van deze doelgroep te zijn. De meiden missen vaak de competenties en vaardigheden om vrij hun identiteit te kunnen exploreren. Dat proces wordt nog eens extra belemmerd door externe factoren. Het ontbreekt de meiden bijvoorbeeld aan voorbeeldfiguren in het leven. Tevens worden zij vaak door hun ouders beperkt om vrij hun identiteit te kunnen exploreren. De ouders hebben vaak al (cultureel) bepaald hoe de meiden hun leven moeten leiden: met wie ze moeten trouwen, welke studie ze moeten volgen en hoe hun toekomst eruit ziet. Voor vragen en advies hoe met deze worsteling om te gaan, kunnen zij veelal niet bij hun familieleden terecht, want die hebben immers een ‘culturele religieuze beleving’. Het ontbreekt de veelal analfabete ouders zelf ook aan de competenties om hun kind te begeleiden in hun zoektocht. De meiden zoeken hun antwoorden dus vooral in religie, waarbij de gebrekkige religieuze infrastructuur eveneens beperkingen opwerpt. Deze doelgroep beheerst de Arabische taal vaak onvoldoende, waardoor ze zijn aangewezen op religieuze bronnen in de Nederlandse taal. In de praktijk betekent dat dat ze vooral zijn aangewezen op salafistische religieuze bronnen (De Koning, 2008). De religieuze bronnen die zij raadplegen, zoals de informele leidster, internetsites van salafistische moskeeën in Amsterdam en Den Haag en de opleiding die sommige van de meiden volgen bij het Instituut

voor Opvoeding en Educatie (IVOE)¹¹, dragen niet bij aan een verdere (volledige) identiteitsontwikkeling, maar brengen het risico met zich mee dat de meiden - die het ontbreekt aan het vermogen autonoom keuzes te maken, reflectievermogen en een kritische houding - zich gaan conformeren aan hoe zij volgens hun religieuze bronnen moet leven.

Voor alle duidelijkheid, A.G. Advies is van mening dat er niets mis is met orthodoxie. Feit is wel dat een letterlijke interpretatie van de islam die 1400 jaar geleden is geopenbaard, lastig is toe te passen in een westerse maatschappij anno 2008. Uitsluiting door werkgevers, stagebegeleiders, maar ook zelfopgeworpen isolement liggen op de loer. Tevens dragen de religieuze bronnen die sommige meiden raadplegen vaak ook bij aan polarisatie. Het 'wij/zij denken' wordt gestimuleerd. Een ieder die niet de 'ware' islam praktiseert, wordt als 'fout' aangemerkt. Contact met deze mensen 'die daden van ongeloof plegen' moet zoveel mogelijk vermeden worden.¹² Isolement in combinatie met polarisatie vergroot de vatbaarheid voor radicalisering.

Een schematische weergave van het proces dat deze specifieke groep meiden hebben doorgemaakt, is in het onderstaande figuur weergegeven:

Figuur 4: De zoektocht naar identiteit van (Marokkaanse) moslima's

¹¹ Zie voor meer informatie over de inhoud van deze opleiding: Pouw, Patrick (2008). *Salaam! Een jaar lang onder orthodoxe moslims*.

¹² Alle genoemde voorbeelden zijn gebaseerd op gesprekken met de meiden zelf.

2.6 Situatie voor aanvang van de pilot

De trainsters troffen meiden aan die onder invloed van het zojuist beschreven proces (figuur 4), zich in verschillende fases bevonden, waaruit tevens de diversiteit van de doelgroep blijkt. Een van de meiden was bijvoorbeeld nog met het worstelingsproces bezig en zat daardoor enorm met zichzelf in de knoop. Verschillende andere (jonge) meiden zaten in het proces van *premature foreclosure*. Zij hadden geen persoonlijke identiteit ontwikkeld, maar conformeerden zich aan sociaal wenselijk (religieuze) normen en waarden en verkeerden daarbij ook nog eens in een spagaat. Een spagaat tussen de cultureel wenselijke eisen van de ouders, de religieuze voorschriften van de 'ware' islam en de eisen die vanuit de Nederlandse maatschappij aan ze werden gesteld (school, stage etc.)

Andere meiden dreigden een diffuse identiteit te ontwikkelen of verkeerden al in dat stadium. Ze hadden grote moeite zich te conformeren aan de Nederlandse democratische samenleving en waren weggetrokken uit allerlei 'kerninstituties', zoals school, werk, ouders en de moskee. Deze meiden hadden een zeer slecht contact met hun ouders en deden weinig tot niet mee in de Nederlandse maatschappij. Hun religiositeit uitte zich in problemen, waardoor sommige ook waren gestopt met hun stage/studie of werk.

Algemeen genomen hadden de meiden voor aanvang van de pilot het gevoel dat ze bewust werden uitgesloten de samenleving en hadden ze het idee dat het moeilijk was bijvoorbeeld een stageplaats te vinden, omdat ze gesluierd gekleed gingen. Competenties als reflecteren, nadenken, discussiëren en bewust en kritisch oriënteren, waren over het algemeen niet aanwezig bij deze doelgroep. Hoe ze zich als persoon identificeerden kon nauwelijks openlijk tegen het licht gehouden worden. De meiden waren erg gehoorzaam en volgbaar aan het geloof, maar ook aan de informele leidster. Als ze al antwoord konden geven op vragen, dan ging dat via de informele leidster, nadat die met een knik toestemming had gegeven. Er was geen interactie onderling en de trainsters viel de afwezigheid van discussie en conflict in de groep op: ze wilden in naam van de islam de lieve vrede bewaren. Er werd in de groep wel gehuild. Het was gebruikelijk dat als een van de meiden begon te huilen, ze allemaal begonnen te huilen en ze in een soort kring gingen zitten om elkaar te troosten.

De analyse van de trainsters was dat de islam een zeer prominente plek innam in het leven van deze meiden. De meiden waren weinig bezig met het hier en nu, maar meer met het hiernamaals. De meesten wisten precies hoe ze moesten leven om in het hiernamaals te komen. De religieuze waarden, normen en denkbeelden en de daarbij behorende gedragsoriëntaties werden als vanzelfsprekend geaccepteerd en van elkaar overgenomen.

Een duidelijke eigen mening hadden de meiden niet. Op de vraag 'wat vind jij leuk om te doen?' kon meer dan de helft van de meiden geen antwoord geven. Op religieus gebied was er echter wel sprake van een zeker zelfbewustzijn, in de zin dat ze overtuigd waren van de eigen mening als het ging om de religieuze identiteit en religieuze toekomstverwachtingen. Kritisch vermogen om te beoordelen of het ging om een individuele vrije keuze of een opgelegde groepskeuze ontbrak hierbij. Veel meiden leken te leven voor het leven hiernamaals, ze waren weinig werelds, eerder vergeestelijkt en erg bezig met religie. Ze trokken van lezing naar lezing en waren zeer actief op allerlei religieuze fora. Ze hadden beperkt tot weinig contact met mensen die niet tot de eigen religieuze groep behoorden. Ze waren zeer veroordelend over mensen die niet zo praktiseerden als zij. Ze leefden eigenlijk als in een zeepbel buiten de samenleving.

3 Turning Point

Vanaf oktober kregen de meiden de training Turning Point aangeboden als onderdeel van de training Identiteit en Weerbaarheid. In een notendop was het doel van dit traject om de meiden weer terug te brengen naar zichzelf, naar de eigen 'ik'. In circa 16 bijeenkomsten en met behulp van individuele coachingsgesprekken was het doel van Turning Point om:

- een proces van bewustwording en reflectie te stimuleren;
- een positief zelfbeeld op te bouwen en zelfvertrouwen te laten verwerven;
- het vermogen om eigen gevoelens en gedachten onder woorden te brengen;
- inzicht te laten verwerven in het eigen doen en laten in relatie tot dat van de ander;
- het probleemoplossende vermogen te bevorderen.

In dit hoofdstuk zal worden besproken welke methodieken zijn ingezet om bij te dragen aan deze doelstellingen en hoe de meiden reageerden op deze methodieken.

3.1 Thema's

De training Turning Point bestond uit vijf verschillende onderdelen: gedragscode, zelfbeeld en imago, kernkwaliteiten en valkuilen, je waarden als kompas en de peeractiviteit, die nu nader zullen worden besproken.

3.1.1 Gedragscode

Dat religie in het leven van de meiden de boventoon voerde, bleek uit de gedragscode die in oktober 2007 met de meiden voor aanvang van Turning Point is vastgesteld. SIPI is gewend gedragscodes af te spreken met de deelnemers voor de opleiding van coach taalverwerving en ondernemer. De gedragscode van deze moslimmeiden week sterk af van de code zoals die normaal gesproken door andere groepen (eerste generatie) moslimvrouwen wordt opgesteld. Enkele voorbeelden van zaken die verplicht in de gedragscode opgenomen moesten worden waren bijvoorbeeld:

- Gebed gaat voor alles.
- Activiteiten worden gestopt om het gebed te verrichten.
- Er dient vanuit de islam omgegaan te worden met 'zonde en berouw'.
- Er mag ook niet geroddeld worden, omdat op de dag des oordeels degene over wie je hebt geroddeld al jouw 'hasanat' (beloningen¹³) krijgt. Mocht jij geen 'hasanat' hebben, dan krijg je al de zondes van diegene waar je over geroddeld hebt. Je eet het rauwe vlees op van diegene over wie je geroddeld hebt.

De gedragscode bevatte echter ook andere aspecten, zoals open communicatie, rekening houden met de ander en andersdenkenden. De trainsters zagen na invoering van de gedragscode al een verandering in de meiden. De gedragscode schiep een basis van vertrouwen dus de trainsters en de meiden. De meiden gaven aan het prettig te vinden dat ze zelf mochten denken en dat er voor ze werd gezorgd (de meiden kregen tijdens/na de training altijd een maaltijd aangeboden). Na de gedragscode gingen de meiden vragen stellen, ze belden de trainsters ook doordeweeks op om problemen voor te leggen. De trainsters hielpen

¹³ Oneerbiedig gezegd zijn hasanat de punten die je hier op aarde hebt opgebouwd voor in het hiernamaals.

de meiden – vaak met behulp van intensieve coaching – waardoor de meiden de trainsters beter konden accepteren.

3.1.2 *Zelfbeeld & Imago*

In het kader van identiteitsontwikkeling waarin vragen centraal staan als ‘wie ben je, waar kom je vandaan en waar ga je naartoe?’, hebben de meiden opdrachten moeten maken over zichzelf, hun familie en hun rol binnen de familie. Het bleek dat veel meiden daar nooit echt over nagedacht hadden. Veel meiden bleken een laag zelfbeeld en weinig zelfvertrouwen te hebben. De opdrachten werkten positief door op hun zelfbeeld. Zo kwam een van de meiden na afloop tot de volgende conclusie: “Ik ben echt iemand.”

Ook moesten ze opdrachten maken over hun zelfbeeld: hoe zagen ze zichzelf en hoe dachten ze dat anderen hen zagen? De meiden moesten aan elkaar vertellen hoe ze elkaar zagen. In reflectieverslagen over deze opdracht is terug te lezen dat deze opdracht hun zelfvertrouwen stimuleerde. De meiden kregen van elkaar te horen dat ze (positieve) eigenschappen bezaten, waarvan ze niet eens wisten dat ze die in huis hadden.

3.1.3 *Kernkwaliteiten en valkuilen*

De meiden leerden in de lessen over kernkwaliteiten en valkuilen hun kerncompetenties benoemen. Hierbij ging om het benoemen van positieve en negatieve persoonlijke eigenschappen en aangeven welke eigenschappen ze wilden verbeteren. Het ging dus om een stukje reflectie op het gebied van competenties waar ze in het hier en nu aan wilden werken. De meiden leerden ze ook dat ze ergens goed in zijn. Een belangrijke les voor deze doelgroep, die het gevoel heeft niets waard te zijn en niets te kunnen. Aan het eind van Turning Point hebben de meiden hun kerncompetenties aan elkaar, familieleden en vriendinnen gepresenteerd. Zelfs de meiden die in eerste instantie nooit in het openbaar durfden te spreken, waren nu in staat om voor een groter publiek over zichzelf te praten.

3.1.4 *Je waarden als kompas*

Om meer grip te krijgen op het eigen gedrag, was het belangrijk dat de meiden zich realiseerden welke normen en waarden vormend zijn voor het eigen denken en handelen. De meiden werden daarom gevraagd een top vijf te maken van hun kernwaarden. Ter illustratie van wat precies kernwaarden waren (veel meiden hebben een zeer geringe woordenschat en hadden nog nooit van het woord kernwaarden gehoord) kregen de meiden een voorbeeldrijtje van kernwaarden: veiligheid, leefbaarheid, betrokkenheid, respect, gelijkheid, vrijheid, liefde en geluk. De meiden konden deze kernwaarden gebruiken als leidraad om hun persoonlijke top vijf van kernwaarden samen te stellen. Veel van de zojuist genoemde kernwaarden bleken echter niet in hun persoonlijke rijtjes voor te komen. Enkele meiden hadden een erg opvallende top 5:

- 1: Gehoorzaamheid aan Allah
- 2: Kledingvoorschriften
- 3: Zorgzaamheid en loyaliteit aan zusters in deen¹⁴
- 4: Liefde/vertrouwen
- 5: Kennis opdoen van de islam

¹⁴ ‘zusters in deen’, zijn zusters die de islam praktiseren.

Er is geprobeerd de meiden een bewustwordingsproces bij te brengen. Als dit hun kernwaarden zijn, welke gevolgen heeft dat? De meiden werden bevraagd hoe hun persoonlijk gekozen kernwaarden doorwerken in het dagelijks leven, hoe ze deze kernwaarden aan anderen presenteren en welke gevolgen dat heeft voor het leven in de Nederlandse (westerse) maatschappij. Uit deze gesprekken bleek dat de meiden uiting gaven aan de kernwaarden door de Koran tijdens het werk op het bureau neer te leggen of zonder overleg met de werkgever tijdens werktijd te gaan bidden. Enkele meiden bleken een nogal starre houding naar de buitenwereld en hun keuzes te verdedigen door te zeggen “ik ga tenminste naar het Paradijs.” Opnieuw bleek dat bij de meiden de competenties en vaardigheden ontbraken om hun kernwaarden een plekje te geven in de maatschappij en vervolgens die kernwaarden ook adequaat naar de buitenwereld te kunnen communiceren. Dat de buitenwereld niet altijd welwillend tegenover deze keuzes staat, konden de meiden in eerste instantie niet goed verkroppen. Naar het oordeel van de trainsters dachten ze in eerste instantie meer emotioneel dan rationeel. Langzaam maar zeker veranderde dat en leerden de meiden in te zien dat de buitenwereld anders kan reageren op hun persoonlijke kernwaarden.

Na Turning Point waren alle meiden in staat om hun kernwaarden te benoemen. Er heeft een bewustwordingsproces plaatsgevonden over hoe deze kernwaarden doorwerken in het dagelijks leven. Sommige meiden hadden zelfs hun kernwaarden veranderd (wat overigens niet het doel van de training was). Waar een van de meiden in eerste instantie religie op nummer een had staan, vertelde ze later in een interviewgesprek dat ze die graag wilde veranderen naar vrijheid. In vrijheid zat volgens haar immers de vrijheid om je religie te belijden inbegrepen.

De meiden moesten ook een top vijf met dierbaren maken. Een aantal meiden hadden een top 5 die er voor de trainsters bijzonder uitsprong:

- 1: Allah
- 2: zusters in deen/de informele leidster
- 3: echtgenoot
- 4: ouders
- 5: overige vriendinnen

Het rijtje was in die zin opvallend omdat ‘zusters/informele leidster’ hoger werden geplaatst dan echtgenotes en/of ouders. In gesprekken met de meiden achteraf bleek dat ze allemaal hun dierbaren hadden veranderd. De zusters en de informele leidster kwamen niet langer in het rijtje voor. Ouders stonden nu veel hoger in de notering.

Kernwaarden autochtone Nederlander

De meiden moesten niet alleen leren hun eigen kernwaarden te benoemen, maar ook leren zich in te leven in de ander en in het bijzonder in de kernwaarden van de ander; de autochtone Nederlander. Veel meiden bleken hier de grootste moeite mee te hebben. Het moeten inleven in de autochtone Nederlander vond deze groep in eerste instantie maar een vreemde opdracht. Door verschillende meiden werd dat als volgt verwoord:

“Ik wist eigenlijk niet wat niet-gelovigen belangrijk vinden. Ik praat er niet zo veel mee. Ik heb op school en werk wel Nederlandse collega’s, maar ik ga liever met zusters om.”

“Inleven in de Nederlanders vond ik maar raar. Ik heb geen Nederlandse vriendinnen. Ik praat niet veel met ze. Ik ken alleen maar Marokkanen.”

Uiteindelijk zijn de meiden zich wel gaan verdiepen in de kernwaarden van de autochtone Nederlander. Daar kwamen positieve eigenschappen uit als: zakelijk, rationeel, goed in het openbaar kunnen spreken en investeren in zichzelf. Tevens waren ze in staat om deze eigenschappen om te zetten in kernwaarden: zelfverwezenlijking en ontwikkeling.

Kernwaarden (in Nederland woonachtige) Marokkaanse man:

Eenzelfde opdracht moesten enkele meiden ook doen met betrekking tot de in Nederland woonachtige Marokkaanse man. De meiden bleken vrij negatief te denken over de gemiddelde Marokkaanse man. De volgende eigenschappen en kernwaarden vonden zij zeer typerend voor de Marokkaanse man:

- Onafhankelijkheid: gaan en staan waar hij wil en geen verantwoording af te hoeven leggen aan de ander.
- Gehoorzaamheid: slechts aan zijn vader en moeder. Anderen (vrouw, kinderen, broers, zussen) gehoorzamen aan hem.
- Bezit: vrouw/familie/materialisme/dochters.
- Macht: status/eer, familie, dochters, vrouw.
- Zekerheid: eigen pand, werk, trouwen en een vrouw.

Met behulp van een groepsdiscussie leerden de meiden die dit nogal negatieve beeld van de Marokkaanse man hadden opgesteld, hun standpunten te nuanceren. De rest van de groep was het namelijk niet eens met het negatieve beeld dat door het groepje was neergezet. In een reflectieverslag naar aanleiding van deze opdracht, verwoordde een van de meiden dat als volgt: “Hier heb ik geleerd niet snel vooroordelen te hebben en van iedereen te respecteren hoe hij of zij denkt.” A.G. Advies heeft het rijtje niet opgesomd om te laten zien hoe deze meiden over de Marokkaanse man dachten, maar vooral om aan te tonen dat de meiden in discussie met elkaar gingen, elkaar ook tegen durfde te spreken en hun standpunten konden nuanceren. In vergelijking met de beginsituatie kan gesproken worden van een behoorlijke verandering.

3.1.5 Peeractiviteit

In september is aan de meiden verteld dat ze zelfstandig een serieuze en ontspannende peeractiviteit moesten organiseren. Eerst zou de ontspannende peeractiviteit plaatsvinden. De meeste meiden bleken moeite te hebben met het bedenken van een ontspannende activiteit. Ze konden maar moeilijk benoemen wat ze leuk vonden en wat ontspanning eigenlijk is. De trainsters probeerden ze te prikkelen met allerlei voorbeelden. De voorbeelden werden vooral met behulp van religieuze argumentatie gewogen. Een boottocht was bijvoorbeeld niet mogelijk, omdat er wellicht alcohol op de boot geschonken zou worden. De organisatie van de peeractiviteit kwam daardoor stil te liggen. Toen de informele leidster in januari te kennen gaf niet langer te zullen deelnemen aan de trainingen (in verband met emigratieplannen), nam een van de meiden meteen het initiatief om de peeractiviteit te organiseren. Uiteindelijk is ervoor gekozen om naar een restaurant te gaan. Dit was in de ogen van de trainsters een opvallende keuze. Immers, een restaurant is een plek waar alcohol geschonken wordt. In dit specifieke restaurant werd zelfs gedanst door buikdanseressen! De meiden hebben tijdens dit uitje veel plezier gehad en kwamen daardoor ook tot het inzicht dat je je niet hoeft te isoleren om je religie goed te praktiseren. Een van de meiden verwoordde dat als volgt: “Ik heb geleerd dat ontspanning ook nodig is en dat je je als groep ook kan vermaken met behoud van de eigen identiteit.” Wat tijdens dit uitje ook naar voren kwam is dat de meiden zich conformeren aan de meest religieuze in de groep. De informele leidster was namelijk uitgenodigd en ook naar het uitje gekomen. Achteraf gaven veel meiden aan haar

aanwezigheid tot op een zekere hoogte te betreuren. Die meiden vertelden dat als ze niet was meegekomen, ze tenminste hadden kunnen dansen. Hieruit blijkt de sterke sociale druk om zich te conformeren aan de meest religieuze in de groep.

3.2 Reflectie van de trainsters op Turning Point

De allereerste bijeenkomst ging van start met 18 meiden tussen de 17 en 33 jaar oud. Het bleek te gaan om meiden die de lezingen van de informele leidster volgden en/of actief waren bij haar stichting. Bij aanvang van de training bleek dat de meiden door de informele leidster verkeerd waren ingelicht over de inhoud van de training. De meiden waren in de veronderstelling dat ze naar een training met zeer religieuze inhoud zouden komen. Daar hadden ze hun kleding ook op aangepast. De meiden gaven aan dat ze speciaal in zwarte ghimar of hjaab naar de training kwamen. Enerzijds omdat enkele meiden dachten dat ze islamitische voorschriften in de praktijk zouden leren brengen en anderzijds uit respect naar de meer religieuze meiden in de groep die altijd al zo gekleed gingen.¹⁵

Toen de meiden “twee moderne landgenoten – zonder hoofddoek - die zichzelf hadden opgewerkt en voor zichzelf waren begonnen” aantroffen, waren ze naar eigen zeggen erg wantrouwend. Ze stonden nogal negatief tegenover de Marokkaanse trainsters die geen hoofddoek droegen en niet met de meiden mee gingen bidden. Tijdens de evaluatiebijeenkomst nam een van de meiden hierover zelfs de term ‘afvalligheid’ in de mond. Uit reflectieverslagen van de beginperiode blijkt ook dat de meiden zich niet konden voorstellen dat de trainsters moslim waren. Langzaamaan zijn de meiden dat wel gaan respecteren. Een aantal meiden zijn in deze beginperiode afgehaakt. Overigens niet vanwege de trainsters, maar vanwege de inhoud van de bijeenkomsten. Toen ze zich realiseerden dat het geen lezingen over religie zouden zijn, zijn er enkelen afgehaakt.

Uit gesprekken met de trainsters is gebleken de meiden in eerste instantie niet in staat waren om zelfstandig te denken en een mening te vormen. Op het moment dat de trainsters vragen stelden, keken ze eerst de informele leidster aan voordat ze antwoordden. Pas bij een instemmende knik van de informele leidster gaven ze antwoord. Antwoorden die in eerste instantie in de ‘wij-vorm’ waren: ‘wij vinden’. De trainsters moesten continu doorvragen: ‘maar wat vind jij dan?’ Om ervoor zorg te dragen dat de meiden zelfstandig leerden denken en spreken, moesten ze individueel of in duo’s opdrachten maken. De informele leidster mocht daar dan niet bijzitten. Ze betoogde continu dat de meiden niet zonder haar konden en dat ze haar er zelf graag bij wilden hebben. Het ging zelfs zo ver dat de informele leidster het nodig vond om bij de individuele coachingsgesprekken van de meiden te zitten. Dat stonden de trainsters echter niet toe. Toch bleef de informele leidster volhouden dat ze op z’n minst aanwezig moest zijn bij de coachingsgesprekken van een van de meiden. Ze beweerde dat een van haar jongere meiden haar er persé bij wilde hebben met als argument dat zij haar vertrouwenspersoon was. Uiteindelijk heeft de jonge dame in kwestie zelfstandig aan kunnen geven dat ze graag individuele coaching wilde hebben.

De informele leidster probeerde naar het oordeel van de trainsters alsnog de bijeenkomsten te frustreren door het over een andere boeg te gooien. Ze ging zelf huilen of maakte personen

¹⁵ Ook hieruit blijkt weer de sociale conformering aan de meest religieuzen in de groep.

aan het huilen. Alle meiden gingen daardoor meehuilen. In de bijeenkomsten kwam naar voren dat veel meiden te maken hebben met 'oud zeer'. Het doel van Turning Point is juist om dat te verwerken en een nieuwe start te maken. Enkele meiden bleken echter zulke grote problemen te hebben, dat alleen psychische hulp een uitkomst zou bieden. Deze meiden zijn halverwege Turning Point gestopt. Het advies van de trainsters om psychische hulp te zoeken is helaas niet opgevolgd door deze meiden. Voor de overige zeven meiden was het vertrek van deze meiden een opluchting, blijktend uit reflectieverslagen: "Ik had moeite met de huilende meiden. Ik vind het beter nu ze er niet meer zijn."

De meiden leerden gedurende de weken meer zelfstandig te zijn. In eerste instantie verzamelden alle meiden zich eerst bij het huis van de informele leidster. De informele leidster bracht naar het oordeel van de trainsters als een soort moeder haar kinderen dan naar de training. Voor veel meiden was dit echter een hele omweg en iedere week kwamen er altijd meiden te laat bij het huis van de informele leidster, waardoor ze allemaal te laat naar de training kwamen. Het verzamelpunt bij het huis van de informele leidster werd daarop ter discussie gesteld door de trainsters. Waarom bij de informele leidster verzamelen, als het praktischer en sneller is om rechtstreeks naar SIPI te komen? Daardoor is het verzamelpunt afgeschaft. Zelfs een van de meiden die wordt omschreven als 'het kindje van de informele leidster' kwam zelfstandig naar de training, ook als de informele leidster niet kwam.

3.3 Reflectie van de meiden zelf op Turning Point

Hoe kijken de meiden zelf aan tegen Turning Point? Wat hebben ze geleerd? Om hier inzicht in te krijgen, vond eind januari een evaluatiebijeenkomst plaats. Het doel van deze bijeenkomst was dat de meiden elkaar gingen bevragen over wat ze uit de training hebben meegenomen en hoe dat doorwerkt in het dagelijks leven. In deze paragraaf worden de uitkomsten van de evaluatiebijeenkomst beschreven. Enkele meiden waren die dag ziek. A.G. Advies heeft deze meiden daarom nog apart bevraagd over hun leerproces.

Een van de jongere meiden vertelde dat ze dankzij Turning Point vooral heel open heeft leren zijn, iets wat zij voorheen niet was. Dankzij Turning Point is zij nu opener geworden in de groep. Zij heeft van de groep de tijd gekregen om zichzelf te kunnen zijn. Die openheid werkt ook door in het dagelijkse leven. Hier heeft Turning Point haar gestimuleerd om op school aan bepaalde competenties te werken.

Een van de andere jonge meiden herinnerde zich nog goed dat ze in het begin de aandacht voor de oudere meiden eigenlijk niet zo leuk vond. In het begin dacht ze nog wel eens: "Als het zo doorgaat, ga ik weg. Ik zit de hele week op school, ik loop stage, op zaterdag moet ik werken en op zondag kom ik hier en dan krijg ik geen aandacht." Ze is zich echter wel gaan beseffen dat ze hier al heel veel heeft geleerd voor later: "Als een spons zuigen we alles op." Bijvoorbeeld hoe je openstelt aan andere mensen, wie je wel en niet kan vertrouwen. Verder geeft ze aan dat ze in het begin heel stil was, maar dat ze daar nu vanaf is. Ze durft nu gewoon haar mening te geven en het maakt haar niet zoveel uit wat anderen van haar denken. Op de vraag wat ze geleerd heeft, antwoordde ze dat ze haar kernwaarden, competenties, valkuilen en kernkwaliteiten heeft leren kennen. Ook heeft zij geleerd kritischer te zijn en haar mening te geven: nee durven te zeggen en er ook achter te staan. Zij heeft veel geleerd van de training waarin ze een opdracht moest doen over zelfbeeld: hoe ze zichzelf zag en hoe ze dachten dat anderen haar zagen. Ze was in de veronderstelling dat de rest van de groep haar zag als het

jonge meisje. Niets bleek minder waar: ze bleken haar als een gelijke te zien. Dat gaf haar een goed gevoel.

Een van de jongere meiden die al aan de beurt was geweest, vond het punt van haar mening durven geven en er ook achter staan heel herkenbaar. Ter illustratie vertelde ze over een gebeurtenis bij haar stage. Sommige collega's hadden zich misdragen. De stagebegeleider had hier een bijeenkomst over ingelast. Haar collega's waren van mening dat ze zich helemaal niet hadden misdragen. Normaal gesproken zou ze zich aansluiten bij de mening van de groep. Toen ze aan de beurt was zei ze echter: "Nee, dat vind ik niet." Iedereen keek haar toen heel raar aan. Ze zagen haar als een verrader, omdat ze zich had aangesloten bij de mening van haar stagebegeleider. Het gaf haar echter een goed gevoel om eerlijk te zijn en trouw te blijven aan haar gevoel. Ze vertelde tot slot dat haar stagebegeleider haar toen ook een baan heeft aangeboden.

De oudste deelnemster vertelde over haar persoonlijke leermoment: meegaan voor het weekend empowermenttraining zonder vooraf kritisch te bevragen waar ze naartoe zou gaan en wie de training zou geven. Hoewel ze zich zo had voorgenomen niet meer naïef te zijn en niet meer van de ander uit te gaan, bleek dat toch weer het geval te zijn geweest. Ze was zomaar in goed vertrouwen meegegaan naar het weekend, omdat de informele leidster haar had meegevraagd. Zij was in de veronderstelling dat als de informele leidster ging, het dan wel goed zou zitten. De trainsters van SIPI hadden haar echter kritisch bevraged: waar ga je naartoe, heb je een uitnodiging gehad, wie is de man die de training geeft en hoe heb je dat besproken binnen je gezin? Door deze kritische vragen kwam ze tot het inzicht dat ze toch weer in naïviteit was vervallen. Ze was ernstig teleurgesteld in zichzelf dat ze zomaar was meegegaan, zonder zich eerst in het weekend te verdiepen. Deze teleurstelling heeft zelfs geleid tot een confrontatie met de informele leidster: "ik ga nooit meer zomaar naar jou luisteren."

Dit is eveneens het grote leermoment van een van de andere meiden. Ook zij was zomaar meegaan naar het empowermentweekend, zonder zich vooraf te verdiepen in de persoon die de empowermenttraining zou geven of de organisatie die daarachter zat. Ze had haar ouders nog zo gesmeekt of ze mee mocht op dat weekend. Een van de andere dames had zelfs haar kinderen hiervoor thuis achtergelaten. Zij heeft nu geleerd kritischer te zijn. Een andere ontwikkeling was dat ze eerst in haar enthousiasme geen nee kon zeggen. Haar moeder typeerde haar zelfs als "een trouw hondje dat overal achter aanliep". Daar is nu verandering in gekomen: zij heeft aangegeven dat ze nu met een rechte rug 'nee' durft te zeggen.

Dit is eigenlijk het geluid wat bijna bij alle meiden te horen is. In een persoonlijke reflectie op hoe ze in september 2007 bij SIPI binnenkwamen, omschrijven ze zichzelf als 'meelopers'. Immers, dat was ook de wijze waarop ze bij de training terecht waren gekomen: "de informele leidster had ons gevraagd en als zij iets vraagt, dan zal het wel goed zitten." Deze meiden hadden gewoon 'ja' gezegd toen de informele leidster hen had gevraagd deel te nemen aan de training. Zij hebben van te voren geen kritische vragen gesteld over de inhoud van de training. Velen waren erg teleurgesteld dat de training niet over religie bleek te gaan. Toch bleven ze komen, omdat "de informele leidster heel veel moeite voor ons heeft gedaan om ons deze training te laten volgen." Na enkele tijd waren de meiden genoeg geprikkeld om zelf een bewuste keuze te maken om naar de training te komen. Het 'investeren in persoonlijke groei', 'jezelf onder de loep nemen' en dat 'psychologische gedoe' vonden ze zeer interessant. Vooral de oudere meiden (die tevens de opleiding van het Instituut voor Opvoeding en

Educatie volgden) hebben erg veel opgestoken van Turning Point. De meiden spreken van persoonlijke groei, weerbaarheid, een kritische houding (zij omschreven zichzelf eerst als echte meelopers), voor jezelf op durven komen en de confrontatie met jezelf aangaan. Uit gesprekken met de meiden is naar voren gekomen dat het traject Turning Point ook heeft bijgedragen aan het formuleren van ambities en dromen. De trainsters van SIPI hebben daar als personen ook een belangrijke bijdrage aan geleverd. De meiden zijn zich namelijk gaan identificeren met de trainsters. Gevraagd naar hun toekomstdromen, geven de meiden allen aan dat ze uiteindelijk iets voor zichzelf willen beginnen: een stichting of bedrijfje. De trainsters hebben hen daartoe geïnspireerd en hebben ze laten zien dat het als Marokkaanse vrouw mogelijk is om hogerop te komen in het leven.

3.4 Conclusie

Met behulp van Turning Point is een proces van zelfbewuste identiteitsontwikkeling op gang gebracht. Veel meiden hadden de zoektocht naar zichzelf, mede onder invloed van de omgeving, gereduceerd tot een religieuze zoektocht. Hun religieuze identiteit bepaalde voor een groot deel hun sociale leven. Met behulp van Turning Point zijn deze meiden een zoektocht naar zichzelf gestart: de 'ik' werd centraal gesteld in plaats van de groepsidentiteit waar deze meiden hun positieve sociale (religieuze) identiteit aan ontleenden. Dit proces heeft ertoe geleid dat de meiden een aantal competenties en vaardigheden zijn gaan ontwikkelen:

- Gespreksvaardigheden: vragen stellen aan elkaar en aan de trainsters, doorvragen.
- Een kritische houding: naar elkaar, naar de informele leidster en naar de trainsters.
- Reflectievermogen.
- Gebeurtenissen in rationeel in plaats van emotioneel perspectief kunnen plaatsen.
- Bewustwording: wie ben ik, waar kom ik vandaan, waar sta ik voor in leven, waar ben ik goed in en wat wil ik in het hier en nu?

Tevens zijn ze 'andersdenkendheid' beter gaan accepteren. De trainsters die niet zo praktiseerden als zij, werden zelfs hun nieuwe rolmodellen. Ook hun top vijf van dierbaren is veranderd. Niet langer staan de informele leidster en de andere zusters centraal, maar ouders.

In deze periode zijn helaas wel veel meiden afgevallen. Meteen in het begin zijn er meiden afgevallen, omdat de training niets met religie te maken had. Vervolgens zijn er gedurende het Turning Point-traject meiden afgevallen, omdat zij teveel psychische problemen hadden, waarmee alleen een professionele hulpverlener hen van dienst zou kunnen zijn. Tot slot is nog een tweetal meiden afgevallen, omdat de informele leidster na Turning Point zelf was gestopt. De uitval van de meiden is natuurlijk zeer te betreuren, maar moet ook weer vanuit het expertiseperspectief bekeken worden. Deze doelgroep kampt soms met zulke grote problemen, dat alleen professionele hulpverlening een uitkomst kan bieden. Daarnaast is er kennelijk een doelgroep die alleen nog maar aan activiteiten deel wil nemen op het moment dat deze religieus getint zijn.

4 Morele oordeelsvorming, moderniteit en religiositeit

4.1 Inleiding

Het tweede onderdeel van identiteit en weerbaarheid, was de cursus morele oordeelsvorming. De cursus morele oordeelsvorming maakt de deelnemers vertrouwd met het denkgereedschap dat helpt om zelfstandig en samen met anderen na te denken over concrete morele vragen uit het dagelijks leven van de cursist. De cursus heeft een aantal doelstellingen:

1. De cursist begrijpt wat het begrip ‘moreel oordelen’ inhoudt;
2. De cursist heeft inzicht in de morele aspecten van de dagelijkse beslissingen;
3. De cursist heeft handvatten om zelfstandig tot een moreel juist oordeel te komen.

In de cursus morele oordeelsvorming leert men wat moreel oordelen inhoudt, krijgen de cursisten een stappenplan aangereikt als hulpmiddel bij het analyseren van morele beslissingen en leert men het stappenplan toepassen op zelf ingebrachte praktijkvoorbeelden. SIPI heeft de training gegeven in samenwerking met twee trainers van Governance & Integrity, die de training normaal gesproken aanbieden aan ambtenaren. Aangezien deze cursus aan (orthodoxe) moslimmeiden zou worden gegeven, is de cursus in samenwerking met SIPI en de werkgroep op enkele punten aangepast. Er is een les gegeven over moderniteit en hoe de Nederlandse westerse samenleving een handelingsperspectief heeft ontwikkeld - vrij van religie – in termen van vrijheid, rijkdom en geluk. Tevens is op de behoefte van de meiden ingespeeld om vragen met betrekking tot religie in te bedden in de training. Dat is zodanig vormgegeven dat de meiden zelf verantwoordelijk werden gemaakt voor hun religieuze zoektocht.

4.1.1 Werkgroep

Zoals aangegeven is de training met behulp van een werkgroep op enkele punten aangepast. Het doel van de ingestelde werkgroep was om de voorkomende vragen en casuïstiek uit de training goed te kunnen analyseren en te inventariseren. Daarnaast had het ten doel om gespecialiseerde kennis te bundelen of te verkrijgen en met gezamenlijke interesse bij te dragen aan de participatie van de doelgroep.

De werkgroep bestond uit:

- Twee trainsters/methodiekontwikkelaars van SIPI
- Een trainer/filosoof van Governance & Integrity
- Een beleidsadviseur van de Gemeente Amsterdam (IHH)
- Een beleidsadviseur van Stadsdeel Slotervaart
- Een vrouwelijke islamdeskundige
- Een mannelijke islamdeskundige
- A.G. Advies

Tijdens de werkgroepsessies zijn diverse agendapunten besproken:

- Hoe moeten religieuze teksten tijdens de training morele oordeelsvorming geherdefinieerd worden?
- Wanneer kun je spreken van een islamdeskundige? (profielontwikkeling)
- Hoe om te gaan met religieuze vraagstukken?
- Hoe om te gaan met de informele leidster?
- Hoe om te gaan met weerstand tegen de sjiïetische stroming?

4.2 Morele oordeelsvorming

De eerste les stond in het teken van een uitleg over wat moreel oordelen inhoudt. Moreel oordelen is ook wel samen te vatten als ‘voldoende rekening houden met de rechten, belangen en wensen van alle betrokkenen’.

Om te onderzoeken of een beslissing moreel juist is, biedt het zogenaamde 7-stappenplan handvatten. De meiden hebben gedurende twee lessen uitleg gekregen over dit stappenplan:

1. Voor welke beslissing sta ik?
2. Welke betrokkenen kunnen rechten, belangen of wensen laten gelden?
3. Wie neemt de beslissing?
4. Heb ik nadere informatie nodig om mijn beslissing op een verantwoorde wijze te kunnen nemen?
5. Wat zijn de argumenten? Wat zijn de argumenten die pleiten voor de voorgenomen handeling en wat zijn de argumenten voor het alternatief?
6. Tot welke conclusie kom ik?
 - Markeer de argumenten die berusten op *beginselen* (B) en de argumenten waarbij wordt geredeneerd vanuit de *gevolgen* (G).
 - Weeg de argumenten. Vuistregel: Beginselargumenten gaan voor de gevolgenargumenten, tenzij de gevolgen zeer extreem zijn.
 - Bepaal de definitieve beslissing, het belangrijkste argument vóór en het voornaamste bezwaar tegen.
 - Tussenstap: schade beperken. Na mijn afweging onderzoek ik hoe ik de schade dan wel de nadelen die voortvloeien uit mijn beslissing kan beperken, compenseren of goedmaken.
7. Ik peil bij mezelf wat ik voel bij de genomen beslissing.

4.2.1 Toepassing

Op basis van dit stappenplan gingen de meiden zelfstandig aan de slag met een opdracht. De casus die de meiden kregen voorgelegd ging over het wel of niet instemmen met een gearrangeerd huwelijk. De meiden waren in staat om zelfstandig een moreel onderzoek met betrekking tot deze casus uit te voeren. Deze casus vormde voor de meiden een echt dilemma, waarbij de worsteling tussen cultuur en religie duidelijk werd. De meiden belijden zoals eerder aangegeven de ‘ware’ islam. Hun ouders daarentegen, hebben een culturele religieuze beleving die vaak botst met hun persoonlijke religieuze beleving. Dat komt treffend naar voren in de casus over het gearrangeerde huwelijk. Vanuit de ‘ware’ islam is een gearrangeerd huwelijk niet toegestaan: vrouwen hebben zelf het recht om hun huwelijkspartner te kiezen.

Gearrangeerde huwelijken zijn in de ogen van de meiden dan ook een cultureel fenomeen en geen islamitisch verschijnsel.

Deze casus verplichtte de meiden – die het liefst alleen beslissingen maken onderbouwd met religieuze bronnen – tot zelfstandig nadenken. Immers, de bronnen spraken elkaar nu tegen. Vanuit het ‘ware’ islamitische gedachtegoed dienen zij hun ouders te gehoorzamen, maar in diezelfde ‘ware’ islam hebben zij ook het recht om een eigen huwelijkspartner te kiezen. Het 7-stappenplan om tot een moreel oordeel te komen, vormde voor de meiden een nuttige leidraad om zelfstandig een beslissing te kunnen maken. Toen de meiden zelfstandig de opdracht maakten, kozen er in eerste instantie twee meiden voor de eigen huwelijkspartner (stap 1). Dat vonden ze moreel juist, ondanks dat ze hun ouders niet zouden gehoorzamen en misschien zelfs uit de familie verstoten zouden worden. Na het hele stappenplan doorlopen te hebben, veranderde een van de meiden uiteindelijk van mening (stap 7). Zij besloot net als de drie andere meiden om te kiezen voor de gehoorzaamheid aan de eigen ouders en dus voor het gearrangeerde huwelijk, ondanks dat er religieuze argumenten waren om de beslissing tegen te spreken. De meiden realiseerden zich dat die keuze moreel onjuist was.

Dit lijkt een vreemde uitkomst. De meeste meiden maken immers een ‘moreel onjuiste’ beslissing. Zij kiezen ervoor met iemand te trouwen waar ze eigenlijk niet mee willen trouwen. Wat ging er ‘mis’? Ook hier geldt weer dat het voor de lezer minder interessant is om te weten tot welk moreel oordeel de meiden uiteindelijk komen. Toch heeft A.G. Advies besloten deze informatie wel in het rapport op te nemen, omdat het een illustratie is van de vele expertise die tijdens de pilot is opgedaan. Bij de plenaire bespreking bleek namelijk dat de meiden de argumenten wel juist konden markeren, ze wisten precies wat een gevolgenargument is en een beginselargumenten, maar het bleek ‘mis’ te gaan bij de weging van die argumenten. Bij morele oordeelsvorming is de vuistregel dat beginselargumenten vóór gevolgenargumenten gaan, tenzij de gevolgen zeer extreem zijn. Wat deze meiden doen, is de weging omkeren. De gevolgenargumenten wegen voor hen zwaarder, omdat de gevolgen vanwege culturele tradities voor hen te groot zijn. Slechts een van de dames (die het strengst in de leer en juist vrij van tradities en cultuur islamitisch probeert te leven) was in staat om de beginselargumenten zwaarder te laten wegen.

Kortom, morele oordeelsvorming (b)lijkt voor mensen die gebonden zijn aan culturele tradities, lastiger dan voor mensen die die gebondenheid niet hebben. Culturele regels en tradities zorgen ervoor dat beginselargumenten minder zwaar wegen dan de gevolgenargumenten, omdat juist in deze etnische groepen de gevolgen zeer zwaar kunnen zijn (bijvoorbeeld verstoting door de familie, omdat je niet instemt met een gearrangeerd huwelijk).

4.3 Moderniteit

Tijdens deze les is geprobeerd de meiden wat bij te brengen over handelingsperspectief van ‘de’ Nederlanders, die vooral denken en handelen in termen van vrijheid, rijkdom en geluk. De meiden hebben als het ware een korte geschiedenisles gehad over hoe het handelingsperspectief van ‘de’ Nederlanders tot stand is gekomen. Het proces van ontkerkelijkheid is besproken, de invloed van Max Weber, de opkomst van het kapitalisme en de daarmee samenhangende zoektocht naar optimalisatie van vrijheid, rijkdom en geluk en de zaken die onder invloed van deze factoren zijn veranderd: de verschuiving van religie van het

openbaar naar het privé-domein, loslaten van het traditionele huwelijk, het recht op samenwonen en scheiden en bijvoorbeeld het homohuwelijk.

Deze geschiedenisles is gecombineerd met de actualiteit. Een aantal dagen eerder was namelijk de film *Fitna* van Geert Wilders uitgekomen. De meiden kregen de opdracht aan de hand van het 7-stappenplan te beoordelen of de film wel of niet vertoond mocht worden. Hoewel de meiden zich zeer gekwetst voelden door de film, waren zij wel in staat om - mede met behulp van de les over moderniteit - een moreel oordeel te vellen, in plaats van slechts een religieus oordeel.

“De film moet verboden worden, dat is moreel onjuist, ondanks dat het een democratische samenleving is.”

“De film moet niet verboden worden, dat is moreel juist, ondanks dat de film moslims kwetst.”

Deze les heeft zeer veel impact gemaakt op de meiden. Door enkele meiden is dat als volgt weergegeven:

“Ik begin het (*Nederlandse*) systeem beter te begrijpen en het heeft mijn hele manier van denken veranderd over de westerse samenleving en het is nu ook veel duidelijker voor mij waarom iedereen zo fel reageert op de islam (...) Ik vond dat wij (*moslims*) altijd benadeeld werden (...) Ik vond mijn manier van denken toch wel wat beperkt en nu heb ik vanuit het morele gedeelte toch meer grip gekregen om het beter te begrijpen. (...) Ik ben ruimdenkend geworden en begrijp het Nederlandse systeem nu veel beter en kan me veel beter verplaatsen in het denkvermogen. Ook de manier van denken over bepaalde onderwerpen begrijp ik nu beter, bijvoorbeeld de film *Fitna* van Wilders. Rijkdom, vrijheid en geluk, daarvoor hebben ze (*Nederlanders*) gestreden en gevochten en dat willen ze ook zo behouden en voor mij is de omgang nu ook makkelijker. Ik heb hier beter begrip voor. (...) Het zit nu opgeslagen in mijn harde schijf. Het maakt me neutraler.”

“Ik heb geleerd hoe de Nederlandse westerse samenleving denkt. De vooroordelen die ik had zijn weg. Ik dacht eerst: jullie (*Nederlanders*) moeten niet zo zeuren. Jullie zijn racisten. Nu kan ik me beter in Nederlanders verplaatsen, ik kan ze beter begrijpen. Ik leg het Nederlandse systeem van vrijheid, rijkdom en geluk ook uit aan vriendinnen. Die snappen het nu ook beter.”

4.4 Religieuze dilemma's

Gezien de meiden hadden aangegeven vooral met dilemma's te worstelen die een sterke religieuze component bevatten, werd besloten een opdracht te ontwikkelen die aan hun wensen tegemoet zou komen, maar tevens bij zou dragen aan de doelstellingen van de training.

De meiden kregen de opdracht hun religieuze vraagstukken te mailen en een islamdeskundige te kiezen aan wie zij hun religieuze vraagstukken wilden voorleggen. In overleg met de werkgroep, is een selectie van de vragen gemaakt en zijn de islamdeskundigen nader besproken. In de werkgroep is uitgesproken dat de opdracht niet zozeer bedoeld zou zijn om een antwoord te vinden op de religieuze vragen, maar dat de meiden moesten leren inzien dat er vanuit de islam verschillende antwoorden zijn op hun religieuze vragen, afhankelijk van de islaminterpretatie van de desbetreffende deskundige. Dat is verwoord in de volgende competenties:

- Persoonlijke verantwoordelijkheid t.o.v. de eigen zoektocht.
- Eigen kritische houding ontwikkelen.
- Afstand kunnen en durven nemen van datgene wat gezegd wordt.

- Neutraliteit en het leren omgaan met andere meningen.
- Leren dat er verscheidenheid is binnen de islam.

In totaal hebben de meiden 23 religieuze vraagstukken aangedragen waarmee zij in het dagelijks leven worstelen. Uit deze 23 vraagstukken is met behulp van alle deskundigen tijdens de werkgroepbijeenkomst van de werkgroep, een shortlist gemaakt van vijf vragen:

1. Als moslim wil ik graag een huis kopen. Wat zegt de islam over de rente? Hoe ga ik hiermee om als ik op het punt sta om te trouwen waarbij een eigen woning noodzakelijk is? Door de schaarste op de woningmarkt ben ik genoodzaakt om een huis te kopen. Wat zegt de islam hierover?
2. Hoe te handelen als mijn ouders een man voor mij hebben gekozen om mee te trouwen, maar ik diegene niet wil? Hoe ga je om met het feit dat je ouders koste wat het kost vasthouden aan dit standpunt?
3. Wat zegt de islam over de omgang en werken met homoseksuelen? Wat als mijn leidinggevende homoseksueel is? Moet ik dan ontslag nemen?
4. Hoe om te gaan met moslims in mijn omgeving die niet praktiseren?
5. Stel: je zit op school of werkt bij een bedrijf en je hebt mannelijke collega's, in hoeverre mag je met ze spreken of met ze omgaan?

A.G. Advies acht het van belang dat men kennisneemt van deze vragen, omdat dit niet alleen vragen zijn waar deze specifieke groep meiden mee worstelt, maar die levendige discussies opleveren in tal van religieuze internetfora. Het antwoord dat ze vervolgens krijgen, kan grote gevolgen hebben voor hun participatie en integratie in deze maatschappij. Uit deze vragen komt immers sterk naar voren dat meiden heel erg worstelen om met behoud van religieuze identiteit te participeren in de Nederlandse westerse samenleving. Wel of geen ontslag nemen, omdat men in een omgeving moet werken van (homoseksuele) mannen of voor het werk verplicht naar bedrijfsborrels moet gaan, zijn voor deze meiden serieuze dilemma's. Dilemma's waar zij zelfstandig geen antwoord op kunnen formuleren. De bedoeling was dat zij allemaal met deze vragen naar verschillende islamdeskundigen zouden gaan om te leren dat er binnen de islam een verscheidenheid van antwoorden op dezelfde vraag is. De meiden moesten van te voren ook hun islamdeskundige opgeven. De meiden gaven namen en instituties op van mensen waar zij zelf al lezingen, cursussen of opleiding volgden of mensen die ze tijdens de training hadden leren kennen. Zo ontstond een diverse lijst van mannelijke en vrouwelijke islamdeskundige, variërend van zeer orthodox tot gematigd.

De meiden kregen twee weken de tijd om een interview af te nemen met hun zelfgekozen islamdeskundige. Tijdens dat interview was het niet alleen de bedoeling dat zij alleen de religieuze vraagstukken moesten voorleggen, maar de islamdeskundige kritisch, maar neutraal moesten bevragen over zijn/haar achtergrond (cv), stroming van de islam, visie op de islam in het westen en de islam en jongeren.

4.4.1 Voorbereiding gesprek met mannelijke islamdeskundige

Enkele meiden zouden gesprekken aangaan met een mannelijke islamdeskundige. Aangezien enkele meiden vanwege hun religieuze beleving mannen niet aan willen kijken, geen hand willen geven en niet alleen met een man in dezelfde ruimte willen zijn, zou een interviewgesprek met een mannelijke islamdeskundige voor deze meiden nog wel eens problematisch kunnen zijn. Met behulp van een casus is geprobeerd de meiden hierop voor te bereiden. Dit was tevens een goed moment om te toetsen of de meiden nu in staat waren een

moreel onderzoek uit te voeren en een onderscheid te maken tussen religieus juist en moreel juist. De meiden kregen de volgende casus voorgelegd:

Je werkt voor een bedrijf en moet van je baas naar een werklunch met een klant. Deze werklunch is zeer belangrijk, omdat je hiermee een opdracht kan binnenhalen die erg belangrijk is voor de voortgang van het bedrijf. De klant is een Marokkaanse man die erg bekend is binnen de Marokkaanse gemeenschap.

Voor de meiden was dit vooral een religieus vraagstuk. Volgens hun interpretatie van de islam is het niet toegestaan dat een man en een vrouw bij elkaar zitten, zonder de aanwezigheid van een derde persoon. De uitdaging van deze casus was om van een religieus vraagstuk een moreel vraagstuk te maken. Hoewel ze toch weer even moeite bleken te hebben met het onderscheid tussen moreel en religieus juist, leerden ze dat ze bij het noemen van de voor- en tegenargumenten hun religie toch een plek konden geven in het morele onderzoek. Vier van de vijf meiden gaven bij de eerste stap al aan dat ze toch naar de zakenlunch zouden gaan, ondanks dat ze zich niet zouden houden aan de islamitische voorschriften. In de stappen daarna konden zij benoemen wie er allemaal betrokken zouden zijn bij de beslissing (baas, bedrijf, partner/ouders), wie de beslissing maakt (zijzelf). Bij de vraag of zij nog aanvullende informatie nodig hadden om een beslissing te kunnen maken, wilden zij weten wat wel en niet toegestaan was volgens de islamitische voorschriften. De trainster legde de vraag terug bij de meiden: wat zegt de islam hierover? Dit leverde een fikse discussie op tussen de meiden onderling over interpretatie van de religieuze bronnen. Een kritische discussie die tot dan toe nog nooit eerder had plaatsgevonden:

Meid 1 (de meest 'liberale' van de groep): Globaal zegt de islam dat een man en een vrouw niet alleen bij elkaar mogen zijn, zonder de aanwezigheid van een derde persoon.

Meid 2: Een zakelijk gesprek mag toch wel?

Meid 1: Nee, volgens de officiële regels mag zelfs dat niet eens.

Meid 2 (verontwaardigd en boos): Maar dan moet je jezelf toch opsluiten? Dat kan niet! Dan zijn we eigenlijk allemaal ongelovig!

Meid 1 (geïrriteerd en rood aangelopen): Ja, ik heb de regels niet verzonnen hoor! Ik zeg alleen maar hoe het is.

Concluderend kan gesteld worden dat de meiden hebben laten zien dat ze in staat zijn om een moreel onderzoek uit te voeren. Zij kunnen het onderscheid maken tussen moreel juist en moreel onjuist en begrepen dat religieus juist niet per definitie hetzelfde is.

Wel speelt religie bij alle meiden een prominente rol in hun moreel onderzoek. Alle meiden laten de religieuze argumenten het zwaarst wegen. Toch kunnen zij daardoor wel beslissingen maken die van elkaar af kunnen wijken, omdat zij soms verschillende religieuze interpretaties hebben. Waar de ene meid vindt dat een zakelijk gesprek wel toegestaan is, vindt de andere dat geen enkel gesprek tussen man en vrouw (zonder de aanwezigheid van een derde) is toegestaan. De meiden konden dus openlijk in gesprek gaan met elkaar over hun verschillen in religieuze interpretatie. De lessen over het morele onderzoek hebben impact gemaakt in de zin dat de meiden zich nu veel beter realiseren dat de beslissing die ze maken niet alleen gevolgen heeft voor zichzelf en hoe Allah over ze denkt, maar van invloed is op de hele omgeving:

“Ik realiseer me nu, dat zoveel meer mensen betrokken zijn op het moment dat ik een beslissing maak. Eerst dacht ik alleen aan mezelf en m'n man en kind, maar er zijn zoveel anderen voor wie mijn beslissing ook gevolgen heeft! (...) Ik zie het nut van het 7-stappenplan in. Ik heb daardoor geleerd dat er meningsverschillen zijn.”

Kortom, de meiden hebben echt geleerd rekening te houden met een ander. Ze nemen ‘de ander’ nu mee in hun overweging en realiseren zich dat zijzelf uiteindelijk verantwoordelijk zijn voor hun beslissing.

4.4.2 In gesprek met de islamdeskundige

Hoewel ze twee weken de tijd hadden gekregen om hun vragen aan een islamdeskundige voor te leggen, bleek bij de plenaire terugkoppeling echter dat alle meiden uiteindelijk geen afspraak hebben kunnen maken met de islamdeskundige waar zij een opleiding, lezing of cursus volgden, omdat de ‘deskundigen’ opnieuw aangaven niet deskundig te zijn of simpelweg hun telefoontjes of e-mail negeerden. Dit zorgden bij de meiden voor grote teleurstelling. Vooral hun grote (salafistische) voorbeelden¹⁶ gaven immers niet thuis. Mensen bij wie zij nota bene tegen betaling een opleiding volgden, gaven aan geen islamdeskundige te zijn. Hun informele leidster – bij wie sommigen van hen al jarenlang lezingen volgden – had eveneens aangegeven geen islamdeskundige te zijn en wilde niet meewerken aan een gesprek.

De meiden moesten zich daardoor ‘bepersen’ tot meer gematigde/liberale islamdeskundigen. Vier van de zes islamdeskundige die ze hadden opgevoerd, bleken niet mee te kunnen of willen werken. De meiden kenden echter geen andere islamdeskundigen. Daarom heeft A.G. Advies een van de meiden geholpen een afspraak te maken met een gematigde jongerenimam. Verder hebben de meiden (soms met z’n tweeën) gesproken met twee andere vrouwelijke en mannelijke islamdeskundigen, waarvan een sjiïetisch¹⁷.

De meiden kregen de opdracht elkaar te interviewen over het gesprek met de islamdeskundige. Vervolgens moesten ze plenair van elkaar de antwoorden van de islamdeskundige presenteren. De meiden konden dit allemaal probleemloos doen. Dat is een belangrijke constatering. Toen deze meiden in september 2007 aan de training begonnen, durfden ze vaak niets in groepsverband te zeggen. Zelfstandig een verhaal van de ander presenteren, is daarom een enorme vooruitgang. In de presentaties moesten de meiden vertellen wat voor profiel (cv/stroming) hun deskundige had, welke vragen ze gesteld hadden, wat de antwoorden op deze vragen waren en welk gevoel ze daarbij hadden.

Het doel van de opdracht was dat ze de verscheidenheid in de islam zouden leren kennen. Dat er verscheidenheid is, daar kwam de meiden al vrij snel achter. In alle presentaties kwam naar voren dat de antwoorden die de deskundigen hadden gegeven niet vanuit de bronnen waren (overleveringen, koran), maar op basis van eigen interpretatie. Dat vonden de meiden maar vreemd.

Uit de presentatie kwam heel sterk naar voren dat de meiden de verschillende stromingen in de islam wel *herkennen*, maar niet *erkennen*. Het doel van deze opdracht zat echter niet in het *erkennen* van de verschillende stromingen, maar in het *herkennen* en in staat zijn om de dialoog in plaats felle discussie met andere islamdeskundigen aan te gaan. De meiden waren in staat om andere meningen (voortkomend uit andere stromingen) te respecteren en hun neutraliteit naar de ander (in dit geval de islamdeskundigen) te behouden, ondanks dat ze het niet eens waren met zijn/haar antwoord. Dat is een erg belangrijke uitkomst. Voorheen waren de meiden erg fel naar anderen toe als zij een bepaalde religieuze interpretatie hanteerden

¹⁶ ‘Voorbeelden’ is volgens de meiden een onjuiste term. Het zijn slechts mensen met meer islamitische kennis.

¹⁷ Voor deze meiden die de soennitische islam volgen en zeer kritisch en negatief waren tegenover sjiïeten, was dat een enorme doorbraak.

waar ze het niet mee eens waren. Doordat de opdracht erg inzette op het bewaren van de neutraliteit naar de ander, waren de meiden in staat de mening van de islamdeskundige te respecteren zonder een felle discussie aan te gaan waarin ze duidelijk maakten dat ze het er niet mee eens waren:

“Ik heb geleerd om een andere mening te accepteren en te respecteren. In plaats van een discussie met iemand voeren, heb ik nu geleerd dat om te zetten in een vraag: hoe zit het daarmee? Ik heb geleerd om van discussie naar dialoog te gaan.”

“Met sommige dingen was ik het niet eens. Eerst wilde ik er tegenin gaan, maar toen dacht ik meteen aan de trainsters. Ik dacht: ik moet zakelijk en neutraal blijven. In plaats van fel in discussie te gaan, heb ik hem (*de islamdeskundige*) zijn verhaal laten afmaken en daarna vragen gesteld.”

Deze les werkte ook door in de praktijk:

“Op mijn werk heb ik vaak gesprekken met andere moslima’s over het geloof. Als zij iets zeiden waar ik het niet mee eens was, dan ging ik er voorheen altijd heel fel tegenin. Nu heb ik geleerd dat zij gewoon een andere mening dan ik hebben (...) Ik kan nu neutraler zijn. Ik voel me wijzer.”

4.4.3 Effect van de opdracht

Hoewel de meiden dus geen islamdeskundige erkennen die meer interpretatief hun religie praktiseren, heeft de opdracht ze wel aan het denken gezet over hun eigen islamdeskundigheid en de deskundigheid van anderen, wat zowel door bovenstaande als onderstaande citaten wordt geïllustreerd:

“Ik heb geleerd dat ik me meer moet gaan verdiepen in geleerden. Ik voelde me namelijk dom door deze opdracht. Ik heb geen idee welke wetschool of geleerde ik volg. Ik heb geleerd dat ik dus niet iemand blindelings moet volgen.”

“Ik wil ook meer weten over geleerden, zodat ik meer mijn eigen mening kan leren vormen.”

“De jongerenimam die ik heb geïnterviewd, heeft mij gevraagd of ik naar zijn lezingen kom als ze weer van start gaan. Het lijkt me leuk om een keertje te gaan, maar ik zou wel onderzoeken wat hij zegt. Ik zou het niet voor zoete koek aannemen.”

Een week later bleken ze dat ook al toe te passen in de praktijk. Een van de meiden die de opleiding van het Instituut voor Opvoeding en Educatie nog volgde en zichzelf voor aanvang van Turning Point omschreef als ‘een meeloper’, kwam een week later tijdens de training binnenlopen en vertelde het volgende over haar gedrag bij de opleiding:

Volgens mij worden mijn medeleerlingen helemaal gek van mijn vraag. Ik blijf maar doorvragen: wat bedoel je daarmee, kan je dat verder uitleggen?”

4.5 Reflectie op het proces

Tijdens de introductie van de mannelijke trainer en mij als onderzoeker, zijn door de informele leidster bezwaren opgeworpen. De meiden zouden niet gewend zijn om een man en een niet-moslim (ik als onderzoeker) in hun midden te hebben. Het was daarom opvallend dat de meiden helemaal geen grote problemen leken te hebben met een mannelijke autochtone trainer. Sterker nog, een van de meiden gaf aan dat ze het erg jammer vond dat de rest van de training door een vrouw gegeven zou worden. De mannelijke trainer sprak haar aan, omdat hij

haar erg wijs leek en filosoof is.¹⁸ Ook de aanwezigheid van A.G. Advies als ‘ongelovige onderzoeker’ werd gewoon geaccepteerd. De meiden hadden er in het begin wel moeite mee, maar dan vooral vanwege mijn rol als onderzoeker en niet vanwege de door de informele leidster gehanteerde categorisatie ‘niet-moslim’.

Zonder de aanwezigheid van de informele leidster, leken de meiden een stuk vrijer. Voor aanvang van de training dansten ze bijvoorbeeld op muziek, wat eerder nooit gebeurde. Waar voorheen de training onderbroken moesten worden voor het gebed, was dat niet langer nodig. Niet dat er niet meer gebeden werd, maar er was nu sprake van zelfbeschikkingsrecht en geen sociale conformering aan de meest religieuze in de groep. Het moment voor het gebed werd nu zelf gekozen. In de praktijk leidde dat er toe dat er werd gewacht tot de pauze of dat het gebed thuis werd ingehaald. Sinds het vertrek van de informele leidster is er ook op geen enkele bijeenkomst meer gehuild; er is zelfs regelmatig gelachen.

De meiden deden goed mee met de training. Ze hebben zich leergierig opgesteld, ze waren vaak driftig aan het schrijven en pasten continu hun nieuw geleerde competenties en vaardigheden toe: er werden vragen aan de trainers gesteld en vragen aan elkaar. ‘Wat bedoel je daarmee?’ en ‘Kun je dat verder uitleggen?’ werden standaardzinnen in hun vocabulaire.

Wel hadden de meiden in het begin soms moeite om persoonlijke informatie met de (nieuwe) trainers te delen, maar ze konden zich langzaam maar zeker wel meer openstellen voor de trainers en A.G. Advies.

4.6 Conclusie

De cursus morele oordeelsvorming die aan de meiden aangeboden is, bestond uit drie onderdelen:

- Morele oordeelsvorming;
- Handreiking over moderniteit;
- Behandeling van religieuze dilemma’s.

De meiden hebben van alle onderdelen veel opgestoken. Morele oordeelsvorming heeft ze geleerd dat religieus juist niet persé hetzelfde is als moreel juist. Het zevenstappenplan om tot een moreel juist oordeel te komen heeft ze handvatten geboden om zelfstandig te leren denken en een mening te vormen over dilemma’s. Het is gebleken dat de meiden gevolgenargumenten zwaarder laten wegen dan beginselargumenten. Omdat de meiden opgroeien in gezinnen waar cultuur en traditie een belangrijke rol speelt, heeft het nemen van de moreel juiste beslissing soms zoveel gevolgen dat ze geneigd zijn moreel onjuiste beslissingen te nemen.¹⁹ De les over moderniteit heeft de meiden inzicht gegeven in het handelingsperspectief van autochtone Nederlanders. Zij hebben nu het gevoel dat ze Nederlanders eindelijk begrijpen. De meiden waren van mening dat ze door Nederlanders gediscrimineerd werden vanwege hun religie. Ze hebben door de les over moderniteit leren inzien dat Nederlanders zich in het dagelijks leven (over het algemeen) laten leiden door vrijheid, rijkdom en geluk. De meiden hebben aangegeven dat ze geleerd hebben en begrijpen

¹⁸ Dit is een belangrijke uitspraak, omdat in meer orthodoxe kringen filosofie wordt afgewezen.

¹⁹ De trainers van Governance & Integrity denken als ze bij een vervolg dit soort casuïstiek beter voorbereiden, ze de meiden beter kunnen begeleiden bij het op waarde schatten van (religieuze en culturele) argumenten.

dat Nederlanders zich door bepaalde punten in de islam aangetast voelen in hun streven naar vrijheid, rijkdom en geluk. Ze kunnen nu beter begrip opbrengen voor het feit dat er Nederlanders bestaan die moeite hebben met de islam.

Tot slot is de meiden de gelegenheid geboden om hun religieuze dilemma's bespreekbaar te maken en zelf op zoek te gaan naar antwoorden op die dilemma's. Door zelf een islamdeskundige uit te kiezen en te benaderen voor een gesprek, zijn ze verantwoordelijk gemaakt voor hun eigen religieuze zoektocht. Ze hebben hun eigen isolement doorbroken en zijn in contact getreden met mensen waarmee ze dat normaal gesproken nooit zouden doen. Tevens zijn ze in aanraking gekomen met de pluriformiteit die de islam rijk is. Een islamdeskundige kritisch bevragen over zijn/haar achtergrond en standpunten heeft de meiden tot slot geleerd dat ze religieuze leiders niet zomaar moeten volgen, ook hun eigen leiders niet.

5 Conflicthantering

Het laatste aspect van de training was conflicthantering. De doelen van deze training luiden als volgt:

- Inzicht krijgen in competenties die behoren bij morele opvoeding en religieuze opvoeding.
- Zicht krijgen op conflict, geweld en agressie.
- Omgaan met elkaar in situaties van conflict en stress.
- Emoties, kracht en interventies in een conflictsituatie.
- Alternatieven voor geweld leren en kunnen bijdragen aan een vredescultuur.

Omdat morele oordeelsvorming meer dan de geplande zes lessen in beslag had genomen, werd in overleg met de meiden besloten om de lessen conflicthantering te reduceren tot twee lessen. Dat had effect op de diepgang en daarmee op de grootte van dit hoofdstuk.

5.1 Competenties vanuit de opvoeding

De meiden leerden in dit onderdeel dat conflicthantering en mediation voor moslimjongeren vaak moeilijker is, omdat zij bepaalde competenties die hiervoor nodig zijn, niet mee hebben gekregen in de opvoeding. Om dat zelf te leren inzien, moesten de meiden een opdracht maken over hoe moslimjongens en moslimmeiden worden opgevoed en de verschillen daarin en met de Nederlandse (westerse) opvoeding. Ze kregen daarvoor een stencil met de persoonlijkheidskenmerken van moslimjongens en moslimmeiden.

Wijze van opvoeding moslimjongeren:

<u>Jongens</u>	<u>Meiden</u>
De ego is groot	De ego is klein
Dominant	Onderdanig
Verwend	Zorgzaam
Trots	Bescheiden
Koppig	Onderdanig
Groot eergevoel	Eerbeschermend
Onafhankelijk (van de regels van het geloof)	Gehoorzaam

Dit rijtje is eveneens weergegeven, omdat het illustratief is voor de expertise die tijdens de training is opgedaan. Enerzijds omdat de meiden daarna openhartig begonnen te praten over de wijze waarop zij opgevoed zijn: het bovenstaande rijtje is ook op hun van toepassing. De meiden blijken vooral veel conflict te hebben gehad met hun broers, die in het huis veel te zeggen hadden. Broers mochten de meiden huisarrest geven en commentaar leveren op de ('te blote') kledingkeuze van de meiden. De meiden worden in hun doen en laten erg beperkt door hun mannelijke familieleden, omdat er heel erg wordt opgevoed vanuit 'eer, schuld en schaamte': de vrouwen mogen de eer van de familie niet aantasten.

Anderzijds was deze opdracht illustratief voor de expertise die tijdens deze pilot is opgedaan, omdat het een felle discussie opleverde. Het feit dat in relatie tot de opvoeding de term

‘moslim’ werd gebruikt, bleek de meiden hevig tegen de borst te stuiten. Volgens de meiden hadden verschillen in opvoeding tussen ‘moslimjongens’ en ‘moslimmeiden’ helemaal niets met de islam te maken. De rijtjes die ze hadden gemaakt, waren culturele opvoedingsstijlen en geen religieuze. Het ging zelfs zover dat de meiden zeiden “je hebt het gevoel, dat je de islam aan het bevuild bent.” Pas toen als oplossing werd aangedragen dat het niet zozeer dat opvoedingsstijl betrof van moslims, maar van migranten met een religieuze culturele beleving, konden de meiden pas verder.

De Nederlandse stijl van opvoeding kwam in hun ogen veel meer overeen met de islamitische stijl van opvoeden. Daar kwam het volgende rijtje uit:

- In de opvoeding wordt geen onderscheid gemaakt o.b.v. geslacht.
- Jongens én meiden wordt geleerd zelfstandig te zijn.
- Jongens én meiden wordt geleerd onafhankelijk te zijn.
- Zowel jongens als meiden worden verwend.

De opdracht liet opnieuw de aantrekkelijkheid van de ‘ware’ islam zien. De meiden verafschuwden hun ‘culturele opvoeding’ en wensden islamitisch opgevoed te worden, omdat man en vrouw dan tenminste – in tegenstelling tot bij hun Marokkaanse cultuur – gelijk zijn. De opdracht maakte veel impact. Sommige meiden bespraken de opdracht thuis, om hun ouders te laten zien dat jongens en meiden in de Marokkaanse cultuur verschillend worden opgevoed. Ouders waren hier niet altijd even blij mee en waren soms zelfs boos op de trainsters, omdat zij van hun dochters ‘mondige feministes’ hebben gemaakt.

5.2 Conflictstijlen

De meiden hebben allen een opdracht moeten maken over het soort conflictstijl dat ze hanteren. Geen van de meiden bleek een forcerende (waarbij je koste wat het kost je eigen mening doordrukt, wat ten koste gaat van de relatie en het eigen doel prevaleert) conflictstijl te hebben. De conclusie van de opdracht was dat de meiden (op één na) niet snel een conflict aangaan of de confrontatie zoeken. Als er een conflict ontstaat, zijn ze eerder geneigd een middenweg te zoeken, maar proberen ze ondertussen ook het hoofd in het zand te steken door het conflict te ontlopen of helemaal toe te geven aan de ander en zodoende het conflict toe te dekken. Ze hebben de verschillende stijlen in de praktijk ook leren toepassen door twee verschillende conflictstijlen uit te werken aan de hand van een (zelfverzonnen) casus. De meiden die een ‘toedekkende’ en ‘ontlopende’ conflictstijl hadden, bleken grote moeite te hebben om een ‘forcerende conflictstijl’ te hanteren.

Een week later zijn met de meiden hun concrete conflictsituaties besproken. Alle meiden bespraken in alle openheid conflictsituaties die zij thuis of met de omgeving hadden. Zelfs meiden die altijd hebben aangegeven het moeilijk te vinden om te praten over persoonlijke problemen en situaties, vertelden uitgebreid met wat voor soort conflicten zij vooral binnen het gezin te maken hebben. Broers en zussen blijken hun ‘onjuiste’ gedrag door te vertellen aan de ouders. ‘Onjuist’ gedrag is bijvoorbeeld na schooltijd niet meteen naar huis komen, maar eerst te gaan winkelen.

5.3 Conclusie en reflectie

De meiden hebben inzicht gekregen in de verschillende processen die leiden tot conflict en de culturele aspecten die daar een rol in spelen. In gesprekken met de meiden is echter gebleken dat zij nog de instrumenten missen om beter met conflicten om te gaan. Hier waren ze graag dieper op in gegaan, maar dat was in verband met de duur van het traject niet mogelijk.

Bij het onderdeel conflicthantering waren de meiden uiteindelijk in staat om zich helemaal open te stellen. Heel persoonlijke conflictsituaties werden gedeeld in de groep. Ook werden de opdrachten thuis – waar ze tot dan toe weinig over het traject bij SIPI spraken – met familieleden besproken. Met hun familieleden gingen ze in discussie over de verschillende wijze waarop jongens en meiden in de Marokkaanse cultuur opgevoed worden.

De meiden namen met gemengde gevoelens afscheid van het traject. Enerzijds blij dat het na acht maanden eindelijk was afgerond, maar anderzijds ook met enige weemoed, omdat het traject hen in een paar maanden tijd – naar eigen zeggen – behoorlijk heeft veranderd.

6 Conclusie

Wat kan op basis van de hoofdstukken worden gezegd over het effect? Dit hoofdstuk zal ingaan op het effect met betrekking tot de drie verschillende niveaus (van attitudes, gedrag en context) en zal laten zien hoe de verschillende trainingen daar een bijdrage aan hebben geleverd. Tevens zullen enkele aanbevelingen worden gedaan om het effect bij een vervolgtraject te vergroten. Tot slot zal worden ingegaan op de meer algemenere lessen die uit dit traject getrokken kunnen worden.

6.1 Effectiviteit

Er kan worden teruggekeken op meiden die willen studeren, werken en een toekomst in Nederland willen opbouwen, maar door een worsteling met verschillende culturen met zichzelf in de knoop zijn gekomen. Onder invloed van een gebrekkige religieuze infrastructuur en een gebrek aan essentiële competenties en vaardigheden, dreigden sommigen af te glijden naar het isolement of verkeerden ze al in dat proces. Na een traject van acht maanden is er een wereld van verschil in de meiden te merken. Dat is niet alleen de verdienste van SIPI en Governance & Integrity, maar ook van de meiden zelf. De meiden kwamen in september 2007 bij SIPI in de veronderstelling dat ze een training zouden krijgen om religieuze voorschriften in de praktijk te leren brengen. Sommige meiden zijn daardoor afgehaakt, maar velen hebben ook doorgezet. De vijf meiden die uiteindelijk over zijn gebleven, hebben een acht maanden durend traject gevolgd waarvoor ze al hun zondagen op hebben moeten geven. Soms zijn ze zelfs door familieleden tegengewerkt in het volgen van de cursus. Deze meiden hebben enorm veel inzet getoond en zich enorm leergierig opgesteld om uiteindelijk een enorm proces van persoonlijke verandering door te maken.

De doelgroepbeschrijving heeft laten zien dat de meiden onder invloed van persoonlijke en externe factoren gedurende een zoektocht naar zichzelf in het dagelijks leven te maken krijgen met allerlei worstelingen. In die worstelingen staan de botsingen van drie verschillende culturen centraal. Bij sommigen dreigde die zoektocht te leiden naar het isolement van deze meiden die soms gecombineerd werd met een gepolariseerde houding. Sommige meiden verkeerden zelfs al in die fase. SIPI heeft niet geprobeerd iets te veranderen aan de religieuze beleving van deze meiden, maar heeft geprobeerd de zoektocht naar het 'eigen ik' opnieuw in gang te zetten met respect voor de religieuze voorschriften waar de meiden volgens probeerden te leven. Het onderbreken van de cursus voor het gebed was een goed voorbeeld van hoe SIPI de meiden met behoud van de religieuze identiteit, een volledige identiteit probeerde te laten ontwikkelen. Met behulp van het traject Turning Point is met succes getracht te meiden een eigen identiteit te laten ontwikkelen, zodat ze weten wie ze zijn, waar ze vandaan komen en waar ze naartoe willen in het leven. Er is geïnvesteerd in het bijbrengen van competenties en vaardigheden: vragen stellen, gedachten onder woorden brengen, reflecteren en een kritische houding.

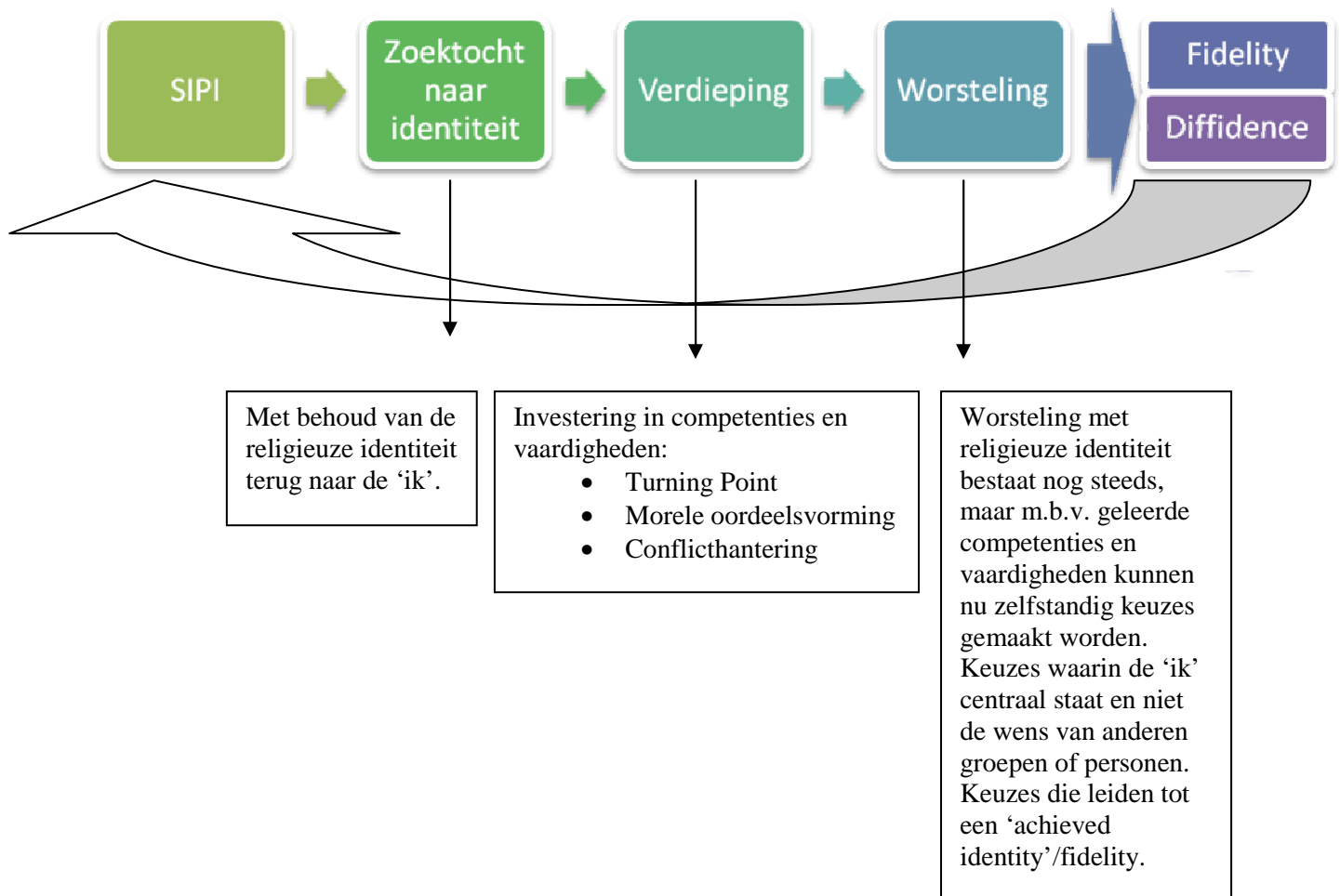
Vervolgens is met behulp van morele oordeelsvorming, een les over moderniteit en bespreking van religieuze dilemma's, een proces op gang gebracht om de meiden – vrij van (religieus) gezag – zelfstandig te leren nadenken en een onderscheid te laten maken tussen religieus juist en moreel juist. Door een geschiedenisles over de moderniteit leerden de meiden begrip op te brengen voor het handelingsperspectief van 'de' Nederlanders. Zowel de les over moderniteit als morele oordeelsvorming leerde de meiden dat mensen een andere

mening dan zij er op na kunnen houden. Een mening die zij ook leerden begrijpen en respecteren. Door deze omslag waren de meiden in staat zich open te stellen en hun isolement verder te doorbreken door in contact te treden met islamdeskundigen die niet (volledig) de 'ware' islam praktiseren en zelfs van een heel andere stroming waren (de sjiieten i.p.v. soennieten). Zij leerden de verscheidenheid binnen de islam herkennen. Die verscheidenheid herkennen heeft hen getriggerd om zelf te reflecteren over welke positie zij binnen de islam innemen en een (gezonde) kritische houding aan te nemen naar islamdeskundigen, ook hun eigen docenten.

De training conflicthantering heeft de meiden inzicht geboden in de wijze waarop een conflict tot stand komt en escaleert. Tevens hebben zij inzicht gekregen in de culturele aspecten die conflicten kunnen beïnvloeden.

De meiden kwamen veelal met een diffuse identiteit binnen. Met behulp van de drie verschillende trainingen zijn ze uitgerust met een rugzakje aan competenties en vaardigheden, wat ze in staat heeft gesteld om een volledige identiteit (fidelity) te ontwikkelen.

Figuur 5: Procesbeschrijving SIPI

Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven heeft A.G. Advies die verandering op drie niveaus gemeten: attitudes, gedrag en context. Op basis van de verandering op deze drie niveaus kan uiteindelijk iets gezegd worden over het effect van de pilot Identiteit & Weerbaarheid. Met behulp van interviews met de meiden zelf, participerende observatie, diepte-interviews met de trainsters en documentanalyse van reflectieverslagen van de meiden, kunnen de volgende conclusies t.a.v. het effect op de verschillende niveaus getrokken worden.

6.1.1 Verandering in attitudes

Met betrekking tot verandering in attitudes is er veel meer begrip ontstaan voor ‘andersdenkenden’. In het bijzonder zijn ze anders gaan denken over de volgende groepen:

- **‘De’ Nederlanders:** Zoals een van de meiden dat zelf verwoordde, vond zij Nederlanders in eerste instantie ‘racisten’ die haar in haar religiositeit probeerden te beperken. Dit was in het begin toch de indruk van veel meiden. Zij hadden het gevoel dat ze vanwege hun religiositeit geen baan of stageplaats konden krijgen. Vooral de les over moderniteit waarin ze geleerd hebben over het handelingsperspectief van de Nederlanders, heeft ze in staat gesteld meer begrip te krijgen voor Nederlanders. Zij hebben aangegeven dat ze begrijpen dat Nederlanders niet zo fel reageren vanwege het ‘moslim-zijn’, maar omdat ze bang zijn dat hun vrijheden worden ingeperkt. Vanuit die gedachte waren ze ook veel beter in staat de film van Geert Wilders in perspectief te plaatsen. Hoewel ze het als buitengewoon kwetsend ervaren, begrijpen ze dat hij in een democratische samenleving het recht heeft om zo een film te maken.
- **Minder religieuzen:** de meiden waren in eerste instantie zeer verbaasd over moslims die minder praktiseren dan zij, wat zich bij sommige meiden wel eens uitte in felheid en neerbuigendheid naar minder religieuzen. De trainsters, hun familieleden en anderen in hun omgeving werden veroordeeld, omdat zij niet zo praktiseerden zoals dat vanuit de ‘ware’ islam zou moeten. Hoewel zij nog steeds vinden dat ze het ‘beste’ praktiseren, is het veroordelende element niet langer aanwezig. De meiden begrijpen dat iedereen persoonlijke keuzes maakt en hoewel dat niet hun keuzes zijn, kunnen ze die keuzes nu wel respecteren.
- **Andere islamdeskundigen:** vanwege de bovenstaande verandering in attitudes zij zijn ook opener geworden voor andere bronnen over de islam. De meiden stonden alleen open voor islamdeskundigen die het ‘rechte pad’ bewandelen: alleen spreken vanuit een letterlijke interpretatie van overleveringen en de koran. Toch waren ze bereid om in gesprek te treden met (mannelijke!) islamdeskundigen die er een minder letterlijke interpretatie op nahielden. Hoewel ze de minder letterlijke interpretatie van deze islamdeskundigen niet deelden, stonden ze er in ieder geval wel voor open en waren ze in staat hun neutraliteit naar deze personen te bewaren.
- **Islamitische politici:** de meeste meiden waren van mening dat bepaalde islamitische politici (zoals Ahmed Aboutaleb) hun islamitische identiteit verloochenen bij hun politieke werkzaamheden. Omdat zij meer begrip hebben gekregen voor het handelingsperspectief van Nederlanders hebben ze ook begrip gekregen voor de context waarin islamitische politici moeten opereren en daarmee is tevens vanuit de meiden meer begrip ontstaan voor de desbetreffende personen zelf.

Het traject heeft hun uitkijk op de wereld ook veranderd. De meiden zijn gaan inzien dat hun leven hier in het hier en nu ook belangrijk is. Het hiernamaals is niet het enige wat telt. Ze hebben geleerd dat ze met behoud van religieuze identiteit ook hier op aarde kunnen streven

naar vrijheid, rijkdom en geluk. Daardoor zijn de rolmodellen met wie zij zich identificeren, ook veranderd. Waar in eerste instantie de Profeet en de informele leidster voorbeeldfiguren voor hen waren, zijn ze zich – daarnaast - ook gaan identificeren met de trainsters, die net als zij een Marokkaanse afkomst hebben en het goed doen in de maatschappij. Het heeft de meiden doen inzien dat ook zij daarnaar kunnen en mogen streven. Gevraagd naar hun toekomstdromen vertellen ze nu bijvoorbeeld dat ze graag een eigen bedrijf of stichting willen beginnen waarin ze iets kunnen betekenen voor anderen.

6.1.2 Verandering in gedrag

Verandering in gedrag is de kwantitatieve en kwalitatieve ‘actie en reactie’ op de training. De training is begonnen met achttien meiden. Uiteindelijk hebben vijf meiden het volledige traject doorlopen. Veel meiden zijn meteen in het begin afgehaakt toen de training niet over religie bleek te gaan (dit waren over het algemeen de meer praktiserende meiden). Andere meiden zijn gedurende Turning Point afgehaakt, omdat zij kampten met te grote emotionele problemen. Uiteindelijk bleven er zeven meiden over die de training Turning Point volledig hebben afgemaakt. Het vertrek van de informele leidster heeft er vervolgens toe geleid dat nog twee meiden (uit loyaliteit) zijn afgehaakt en er een groepje van vijf meiden over is gebleven.

A.G. Advies trof met behulp van participerende observatie meiden aan die al hun geleerde competenties en vaardigheden toepasten tijdens de training. Ze bleven vragen stellen aan elkaar en aan de trainsters. Ze ontwikkelden ook een (gezonde) kritische houding. Ze waren kritisch over de aanwezigheid van A.G. Advies voor de evaluatie en kritisch naar de trainsters. Hun reflectievermogen heeft ook een enorme sprong gemaakt. In interviewgesprekken waren ze in staat om te reflecteren op het volledige proces dat ze hadden doorlopen. Tevens was er sprake van een sterk bewustzijn van wie ze zijn, waar ze voor staan en waar ze naartoe willen in het leven.

Gedurende de training hebben ze zich opengesteld voor allerlei verschillende soorten mensen: van trainsters die niet de ‘ware’ islam praktiseren, tot een mannelijke filosoof, tot mij als autochtone onderzoeker die vaak aanwezig was bij hun training om ze te observeren. Ze stonden ook open(er) voor andere informatiebronnen. Waar ze in eerste instantie naar de training waren gekomen om te leren hoe ze de ‘ware’ islam in praktijk moesten leren brengen, hebben ze zich opengesteld voor psychologische en filosofische methodieken.

Ook was er sprake van meer zelfbeschikkingrecht en minder sociale conformering. Een ieder gaf z'n eigen invulling aan islamitische regels en gedragscodes en dat werd van elkaar gerespecteerd. Ze lieten zich niet langer leiden door wat de meest religieuze in de groep sociaal en/of religieus wenselijk achtte.

6.1.3 Verandering in context

Er kan pas van maatschappelijk effect worden gesproken als deze verandering in attitudes en gedrag ook worden toegepast in de omgeving: school, werk, thuis, de moskee en de buurt. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn. De ontwikkeling van toekomstdromen hier op aarde heeft ertoe geleid dat de meiden die niet werkten bij SIPI gestart zijn met vrijwilligerswerk en vanuit die positie op zoek gegaan zijn naar een vaste baan.

De meiden zijn ook losgeweekt van hun informele leidster, wat niet een *beoogd* effect, maar een *neveneffect* was. Dat is mede veroorzaakt door het feit dat de informele leidster opnieuw

uit een moskee werd weggestuurd aan het begin van dit jaar. Sindsdien bracht ze op zondag haar volgelingen voor lezingen naar een salafistische moskee in Amsterdam. Zondag was echter ook de dag dat de training van SIPI werd gegeven. De meiden kozen voor SIPI en niet voor de informele leidster en de lessen in de moskee. De meiden kozen daarmee voor zichzelf en hun persoonlijke ontwikkeling, in plaats van voor de informele leidster en hun religieuze ontwikkeling.

Zoals eerder aangegeven, volgden twee van de vijf meiden niet alleen de training van SIPI, maar volgden ze ook de opleiding Basis Islamologie van het Instituut voor Opvoeding en Educatie (IVOE). Het rugzakje van competenties en vaardigheden dat ze van SIPI hebben meegekregen pasten ze ook in deze lessen toe. Zo stelden ze – tot grote frustratie van de docent en de medeleerlingen – allerlei vragen. ‘Wat bedoel je?’ en ‘Kan je dat verder uitleggen?’ behoorden tot het vaste repertoire tijdens de lessen. De lessen van het IVOE overlaptten op een gegeven moment met SIPI. Toch waren de meiden iedere zondag op tijd voor hun training bij SIPI, wat betekende dat zij eerder weggingen bij het IVOE om hun training bij SIPI te kunnen volgen. Ook hier kozen ze dus weer voor hun persoonlijke ontwikkeling.

Met de verschillende peeractiviteiten hebben de meiden hun eigen isolement doorbroken. De meiden gingen uit eten in een restaurant waar alcohol werd geschonken. Ze leerden inzien dat ze met behoud van eigen identiteit best plezier konden hebben, zoals is gebleken uit de reflectieverslagen van sommige dames (zie 3.1.5). Tevens hebben zij verschillende islamdeskundigen geïnterviewd: twee mannelijke en één vrouwelijke (sjiïetische). Allen islamdeskundigen die een minder letterlijke interpretatie hadden dan zij. Toch hebben ze zelfstandig deze islamdeskundige uitgekozen en opgebeld om een interviewafspraken te maken. Ze zijn zelfstandig naar de interviewafspraken gegaan, waarvoor ze soms helemaal alleen met het openbaar vervoer van de ene kant naar de andere kant van de stad moesten. Hun kritische, maar vooral ook neutrale houding wisten ze in deze gesprekken te bewaren.

Thuis spraken de meiden over wat ze hadden geleerd bij SIPI. De meiden bij wie het contact met de ouders enigszins verstoord was geraakt, zijn daardoor weer in contact getreden met hun ouders en overige familieleden. Waar sommige meiden eerst alleen zussen aanspoorden om lezingen te volgen bij de informele leidster, sporen zij hun zussen nu aan om een training bij SIPI te doen. De omgeving is overigens niet altijd blij met het effect dat SIPI op de meiden heeft gehad. Vriendinnen begrijpen al die nieuwe woorden en uitdrukkingen niet die de meiden gebruiken. Ouders zijn soms boos, omdat SIPI van hun dochters ‘mondige feministes’ heeft gemaakt. Voor de meiden is dat niet altijd even leuk geweest, maar de reactie van de ouders zegt wel iets over het effect van de training: de geleerde competenties en vaardigheden worden ook buiten de training toegepast.

6.2 Aanbevelingen

Gedurende het traject zijn zowel vanuit de meiden als vanuit de trainers een aantal suggesties ter verbeteringen gedaan:

- Open en heldere communicatie: De meiden hebben aangegeven dat het daar soms aan ontbrak. Het zonder aankondiging vooraf introduceren van nieuwe mensen tijdens de training (bijvoorbeeld mij als onderzoeker), konden ze niet altijd waarderen. Ook over de duur en de vorm van het traject hadden de meiden vooraf graag meer duidelijkheid gewild. Ze hebben begrip voor het feit dat het een pilot was en sommige dingen nog ontwikkeld moesten worden, maar vinden het belangrijk dat bij een vervolg heel helder is hoe lang het traject gaat duren en wat ze daarin precies gaan leren.
- Geen aanwezigheid van een informele leidster. Hoewel dit de enige manier was om toegang tot deze kwetsbare en geïsoleerde doelgroep te krijgen, zou in het vervolg geen informele leidster aanwezig moeten zijn. Uitgangspunt is dat iedereen gelijkwaardig is en nu verstoort de informele leidster vanwege haar ‘moederpositie’ de gelijkwaardigheid binnen de groep.
- Minder diversiteit op het gebied van leeftijd: nu zaten nog puberende meisjes met volwassen vrouwen. Het verschil in leefwereld en levenservaring was te groot. De jongere meiden hadden vaak het gevoel dat vooral de problematiek van de oudere dames besproken werd.
- Meer tijd en aandacht voor conflicthantering: de meiden hebben aangegeven nu inzicht te hebben in hun conflictstijl, maar ze willen graag nog verder leren hoe ze dan vervolgens conflicten kunnen oplossen. Aangezien deze meiden moeten schipperen tussen drie culturen waardoor ze veel met conflict te maken hebben, is dat geen overbodigheid.

6.3 Lessen om mee te nemen

In het voorwoord is aangegeven dat dit rapport niet alleen gezien moet worden als een effectmeting, maar ook als een bron van informatie over een doelgroep waarvan we tot nu toe slechts weinig weten. Wat heeft deze pilot ons nu geleerd?

6.3.1 *Bestaande instituties falen in overdracht van competenties en vaardigheden*

Bij de aanvang van de pilot is gebleken dat het veel meiden ontbrak aan essentiële vaardigheden en competenties. Veel meiden waren niet in staat zelfstandig te spreken of vanuit de ‘eigen ik’ te spreken. Er werd slechts gesproken via of na toestemming van de informele leidster. Vragen stellen, reflecteren en een kritische houding, daar ontbrak het al deze meiden aan. Dat is vrij schokkend. Immers, het overgrote deel van de meiden heeft een MBO-opleiding gevolgd of zijn die nog aan het volgen.²⁰ Het MBO staat erom bekend dat er wordt geïnvesteerd in competentiegericht onderwijs. Ook op de middelbare school worden dit soort vaardigheden de leerlingen bijgebracht. Door deze groep worden de competenties en vaardigheden echter niet in de praktijk toegepast. Waarom niet?

²⁰ Bijna alle meiden hebben ook gewoon hier in Nederland hun primaire en secundaire onderwijs genoten.

Op basis van gesprekken met de meiden en een evaluatie van een opvoedingsondersteuningscursus in Stadsdeel Slotervaart (uitgevoerd door A.G. Advies), heeft A.G. Advies de indruk dat ‘westerse’ competenties en vaardigheden die deze jongeren op school krijgen aangeleerd, botsen met religieuze en culturele ‘deugden’. Het Nederlandse onderwijs is immers gestoeld op argumentatie, kritisch debat en reflectie, maar dat sluit niet aan bij volgzzaamheid en gehoorzaamheid. Zaken die door de meiden juist werden benoemd als hun islamitische kernwaarden. Een kritische houding is bijvoorbeeld dus eigenlijk ongepast. Thuis leren de jongeren dat het gepast is om je ogen neer te slaan, terwijl ze in het dagelijks verkeer juist mensen aan moeten kijken. In discussie gaan met ouders, vragen stellen etc, wordt al snel gezien als ‘brutaal’.

Opnieuw (b)lijkt de kennis en competentieoverdracht van scholen onvoldoende bij deze doelgroep neer te landen, als het aankomt op de overdracht van de Nederlandse geschiedenis. Iedere leerling leert hoe onder invloed van de industriële revolutie, het kapitalisme, de ontkerkelijking etc, de Nederlandse ‘moderne’ maatschappij tot stand is gekomen en welke verschijnselen onze moderne samenleving heeft voortgebracht (bijv. het homohuwelijk). Toch heeft geschiedenisles bij SIPI bij de meiden meer teweeg gebracht dan al die jaren geschiedenisonderwijs.

6.3.2 *De psychische en somatische klachten zijn enorm*

Vaak wordt erover gesproken dat deze jongeren moeten schipperen tussen twee culturen. De interviews met de meiden en de dilemma’s die zij aandroegen tijdens de bijeenkomsten, hebben laten zien dat deze groep eigenlijk moet schipperen tussen drie culturen: de religieuze, de Marokkaanse en de westerse cultuur. Het dilemma over het wel of niet kiezen voor de eigen huwelijkspartner gaf het schipperen tussen religie en Marokkaanse cultuur weer. De bespreking van de Fitna film liet zien dat de meiden worstelen met de rechten die in de westerse cultuur gebruikelijk zijn (vrijheid van meningsuiting) en religie/cultuur (het kwetsen en beledigen van moslims is niet toegestaan). Kortom, deze meiden hebben het extra moeilijk, al laten ze dat vaak aan de buitenwereld niet merken. Waar andere (Marokkaanse) jongeren vaak niet onopgemerkt blijven, omdat hun worsteling vaak in (ongewenst) gedrag waarneembaar is, komen deze meiden vaak niet voor op de radars van sociale professionals of politie. Immers, ze leven geïsoleerd en de maatschappij heeft geen ‘last’ van ze.²¹ Toch is de (potentiële) problematiek enorm. Deze meiden kampen vanwege de worsteling met drie culturen veelal met psychische en somatische klachten. Klachten waarvoor zij zich regelmatig ziek melden op school, stage en/of werk. Uiteindelijk kunnen de klachten zodanig gaan domineren dat het eveneens leidt tot isolement: studie en werk worden afgebroken.

In een tijdperk waarin continu wordt betoogd dat verhoging van de arbeidsparticipatie essentieel is voor de toekomst van Nederland, is het een zorgelijke ontwikkeling dat meiden vanwege hun religiositeit en/of grote psychische somatische klachten niet toetreden tot de arbeidsmarkt.

6.3.3 *Ouders missen opvoedingscompetenties*

Wat uit de gesprekken met de meiden naar voren is gekomen, is dat hun keuze voor de ‘ware’ islam, thuis voor veel frictie zorgt. Hun keuze voor de ‘ware’ islam is echter vaak

²¹ Hierbij moet worden opgemerkt dat als deze doelgroep eenmaal op de radars verschijnt, het veel sociale professionals ontbreekt aan kennis en kunde om hiermee om te gaan.

voortgekomen uit allerlei problematiek thuis. Vaak spelen onderdrukking en het gebrek aan liefde en aandacht een grote rol. Ouders hebben vervolgens geen idee hoe ze met hun kind, dat ze steeds religieuzer zien worden, om moeten gaan. Ze proberen het volgen van lezingen tevergeefs te verbieden. Je zou denken dat ouders dus blij zijn dat hun dochter een training bij SIPI gaat volgen. Helaas bleek daar niet bij alle meiden sprake van te zijn. Een van de vaders beweerde dat zijn dochter werd 'gehersenspoeld tot mondige feministe'. Daarnaast zorgde de training van SIPI ervoor dat hun dochters op zondag niet meer konden meehelpen in de huishouding, wat voor sommige meiden wel eens tot frictie binnen het gezin leidde en waardoor een van de meiden zelfs helemaal niet meer mocht komen. Idealiter zouden de ouders van meiden (die nog in de pubertijd zitten) tegelijkertijd een opvoedingsondersteuningscursus moeten volgen, opdat zij kunnen bijdragen aan het ontwikkelingsproces dat hun dochters bij SIPI meemaken, in plaats van dat slechts tegen te werken.

Concluderend kan worden gesteld dat bij deze meiden een proces van (persoonlijke) identiteitsontwikkeling in gang is gezet, waarbij ze een rugzakje aan vaardigheden en competenties hebben meegekregen om hen weerbaarder te maken en in staat te stellen persoonlijke weloverwogen keuzes te maken. Dat rugzakje heeft in het dagelijks leven effect. In de toekomst zal onderzocht moeten worden, of dit rugzakje ook een blijvend effect heeft.

Literatuur

- Erikson, Erik E. (1968). *Identity, Youth and Crisis*. London: Faber and Faber.
- Gielen, Amy-Jane (2008). *Radicalisering en Identiteit. Radicale rechtse en moslimjongeren vergeleken*. Amsterdam: Aksant.
- Gielen, Amy-Jane en Gerd Junne (2008). “Evaluatie van antiradicaliseringsprojecten. Hoe meet je of radicalisering wordt tegengegaan?” In: Dries Verlet en Carlos Devos (red). *Over beleidsevaluatie: van theorie naar praktijk en terug*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering.
- Groen, Janny en Annieke Kranenberg (2006). *Strijdsters van Allah. Radicale moslima's en het Hofstadnetwerk*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Koning, Martijn de (2008). *Zoeken naar een 'zuivere' islam. Geloofsbeleving en identiteitsvorming van jonge Marokkaans-Nederlandse moslims*. Amsterdam: Bert Bakker
- Kroger, Jane (1989). *Identity in Adolescence. The balance between self and other*. London: Routledge.
- Pouw, Patrick (2008). *Salaam. Een jaar onder orthodoxe moslims*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Sprinthall, Norman A. and Andrew W. Collins (1995). *Adolescent Psychology. A Developmental View*. New York: Mc Graw-Hill.